43788.

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

XV. - XVI. YÜZYILLARDA KULLANILAN TÜRK MUSİKİSİ SAZLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EZEL ACAR

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 27.09.1994

Tezin Savunulduğu Tarih : 05.10.1994

Tez Danışmanı : Y.Doç.İhsan ÖZGEN

Diğer Jüri Üyeleri : Prof.Dr.Selahattin İÇLİ
Doç.Fikret DEĞERLİ

EKİM 1994

Ö N S Ö Z

Tez çalışmamda, çok derin ve geniş bir konu olan XV. - XVI. Yüzyıllarda kullanılan Türk çalgılarını; uzun yıllardan beri edindiğim bilgileri, topladığım belgeleri ve yararlandığım bir çok kaynaktan elde ettiğim sonuçları biraraya toplayarak bir düzen içinde sunmaya çalıştım.

Seçtiğim konunun önemi ve bu alanda yakın zamanlarda yapılan çalışmaların yeterli olmayışı, beni bu konuda çalışmaya yöneltti. Amacım, bu boşluğu biraz olsun doldurabilmek, bu konuyla ilgilenen değerli arkadaşlarıma daha iyi, yeni fikirler edinmelerine yardımcı olmaktır.

Orgonaloji alanında çalışacaklara bir kaynak teşkil etmesi amaçlanan bu çalışmada, bana rehberlik eden değerli hocalarım Sayın Y.Doç.İhsan ÖZGEN'e, Sayın Doç. Fikret DEĞERLİ'ye, Sayın Prof.Dr.Selahattin İÇLİ'ye ve Sayın Prof.Dr.Osman SERTKAYA'ya yardımlarından dolayı sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Saygılarımla.

Ezel ACAR

İ Ç İ N D E K İ L E R

Sayfa

ÖZET..... V

SUMMARY..... VI

BÖLÜM 1. GİRİŞ..... 1

1.1. Türk Çalgılarının İlk Tipleri..... 1

1.2. Kopuz..... 2

1.2.1. İlk Kopuz Çeşitleri..... 2

1.2.2. Kopuz'un Türk Kültüründeki Yeri... 3

BÖLÜM 2. ESKİ TÜRK MIZRAPLI ÇALGILARI..... 7

2.1. Tanbur..... 7

2.1.1. Tanbur Çeşitleri..... 8

2.2. Ud..... 10

2.3. Kanun..... 12

BÖLÜM 3. ESKİ TÜRK YAYLI ÇALGILARI..... 14

3.1. Iklığ..... 14

3.2. Rebab..... 15

3.3. Kemençe..... 17

BÖLÜM 4. ESKİ TÜRK NEFESLİ ÇALGILARI..... 19

4.1. Nefesliler..... 19

4.1.1. Düdükler..... 20

4.1.2. Yandan Üflemeliler..... 22

4.2. Kendinden Havalılar..... 35

4.2.1. Ağız Tanburası..... 35

Sayfa

BÖLÜM 5. ESKİ TÜRK VURMALI ÇALGILARI..... 37

5.1. Kendisi - Sesliler..... 37

5.2. Derisi - sesliler..... 40

BÖLÜM 6. GÜNÜMÜZDE KULLANILMAYAN ESKİ TÜRK ÇALGILARI..... 57

6.1. Mızraplı çalgılar..... 57

6.2. Yatık Çalgılar..... 68

6.3. Yaylı Çalgılar..... 70

6.4. Nefesli Çalgılar..... 72

6.4.1. Ağız Orgları..... 75

6.5. Vurmalı Çalgılar..... 77

SONUÇLAR..... 86

ÖNERİLER..... 89

KAYNAKLAR..... 90

ÖZGEÇMİŞ..... 93

Ö Z E T

Bu çalışmamda XV. - XVI. Yüzyıllarda kullanılan Türk Musikisi çalgıları ve Musikimize etkileri araştırılmıştır. Önce, genel olarak bu çalgıların gelişimine değinilmiş, ilkçağlardan başlayarak günümüze kadar devam eden çalışmalar ve çeşitli dönemlerde geçirdiği evrimler incelenmiştir. Bu dönemlerde kullanılmış çalgıların etimolojik incelenmesi üzerinde durulmuştur.

Türk Musikisi çalgılarının gelişimi konusunda günümüze kadar yapılan ve halâ devam eden çalışmalar bana ışık tuttu. Kanımca tarihin derinliklerinde saklı kalmış olan Türk Çalgılarını daha iyi tanımak, tarih sentezindeki boşlukları doldurmak ve Türk Musikisi yetişme koşulları içinde genç kuşaklara, özellikle Organoloji alanında derinleşmek isteyenlere en iyi şekilde tanıtmak, ileride-ki çalışmalar için neler yapılabileceğini tesbit etmek, biz araştırmacıların en önemli görevi olmalıdır.

S U M M A R Y

The following is a study of Turkish instruments, which are a significant part of Turkish culture, have had on social issues and our music.

Turkish instrumentss have been used throughout central Asia, Egypt, Iran, Syria and Anatolia for centurie., As central Asian civilizations flourished,cultural exchange developed.

With the Turk's accaptance of Islam as a religion at the end of the 9 th century A.D. came the integration of eastern and western culture. This in turn, led to the development of different music forms.

The stringed instruments used today come from central Asia. In documents belonging to the early ages, there is metion of stringed and percussion instruments. These instruments were also used by other tribes and cultures and have affected their development.

According to current knowledge, the number of instruments, that have been used in different times and places, is about theree hundred. Since the earliest times, various kinds of wood, plants, leather, animal guts, hair, bone, horn, and even some sea creatures have

been used to make the instruments. In the naming of them either the sound made by the instruments or the construction material or the shape has been the source of the name.

The simplest instruments that were used were clap ping hands ar hitting two solid materials together. Since early times, gongs and bells were used.These are part of the percussion group, a sub - group of the percussion group, a sub - group of the Idiophones, instruments which create their own special sounds or merely add to the rhythm of the music. In the medievel period, the common forms were bowls, sheets, and plates. In the later periods, there were other forms : "Fincan - Saz", "Şişe", and so on. The consussion instruments, which are used to provide rythm to the music, are mode varied. The earliest were the "Zil", the "Çalpara", and others. In the medievel were period, cymbals were also called "Sanc". Later on, instruments such as the "Halile", the "Zilli - maşa", and the "Şakşak" were used.

The Chordophones which compose the second group of instruments that actually make the melody, are thought to have been derived from the bow. The sounds of these instruments are perhaps wearker but richer compared to the perivious ones.

Stringed instruments, whether or not they are used with bows, are indoor instruments. Those used with bows and plectrums were differentiated between during olden times. Apparently for the early Turks, the words "ok" or "kıyak" were used for "yay" (meaning bow). An

example of this is "Okça - Kopuz". The kemencha bow and the "Kıyak" lyrics sung to the kemencha carry very old Turkish culture forms. The Turkish "Iklığ" kemencha implies many ideas and meannings to the people using it.

All of the various groups of stringed instruments converge at one point. They tell of love and respect; they yearn for and beseech God. many heroic epics and Dede korkut stories have been sung with the accompaniment of these who listen to this music become unified Patriotic feelling became renewed and strengthened in this way. Hostilities were overcome and people were reconciled.

Listening to the lyrics and music brought out feelins. For centuries, stringed instruments have unified peoples nationalistic bonds.

When considering Turkish instruments, one must delve deeply into the historical past of Turkish - speaking people. The fact that there are few documents in existence and because of inadeguate storage and keeping of existing documents, it is difficult to foollow developments in this area of music.

Theoretical commentaries in Turkish, Persian, and Arabic are the main source of our musical history. Moreover, there are historicial and literary works such as the "Şuara Tezkireleri" which shed light on this area.

Farabi and Ibni Sina have given us invaluable suorces of information on Turkish instruments used

throughout TÜrkistan and Anatolia. In later years, Safiyüddin AbdÜlmümin's research and theories in this field helped enlighten scholars in this field. Meragalı AbdÜlkadir's work on eastern Islamic music and musical instruments added tho this store of knowledge.

It is known that the Turks have shown their excitement and pleasure throught their love of music. Archeological remains and written documents snow that people att all social levels have cherished music. As in all primitive societies, erly Turkish cultures used music to attain religious unity also.

tÜrkish musical instruments have taken on many forms troughout history. Some have come down to us today in their original forms and some have been developed and improved. These should be protected today as our cultural heritage should be. The loss of these instruments would eventually be a reflection on the culture itself.

Of noteworhy importance is that research should be done ih the area of development and modernization of TÜrkish musical instruments in order to establish and measure their range.

Recently religious music has started to play an important part in our musical culture. It is necassary to establish it further in order to preserve our culture and allow it to live on and flourish.

In the 17 th century, the Turkish traveller, Evliya Çelebi, who for fourty years travelled the provinces

of the Ottoman Empire, wrote his famous ten - volume "Se yahatname". Travelling from Anatolia to Vienna to Iran, he gathered information on Turkish music in the 17 th century. His first volume alone was devoted to Istanbul.

Most of the Turkish musical instruments have been borrowed by their neighbors, particularly the kopuz, the boru, the zurna, the bilir, the dÜdÜk, the çevgan and the davul. The work of Professor Laurence Picken, an English musicologist who has done research on the instruments used in Turkish folk music is very valuable.

Turkish folk tradition has mixed into the stringed instruments used by minstrels. These instruments are called family, nomad, and country instrument.

Much of the research mentioned in the above is but a small segment of the history of Turkish music.Much has been lost in historical sources from olden times and through the translation of very old languages. However it is a starting point for those young music scholars who will continue to do research into the field.

BÖLÜM 1. GİRİŞ

Türk Musikisi Tarihi, yüzyıllar boyunca araştırmacılar tarafından incelenmiş ve günümüze kadar sürekli bir gelişme göstermiştir. Türk Müziği hiç bir dünya milletinin sahip olamayacağı kadar zengin kaynaklara sahiptir. Türk milletinin musikiye karşı gösterdiği ilgi, bu sanattan duyduğu zevk ve heyecanın varlığı, eski çağlardan beri bilinmektedir. Arkeolojik kalıntılar, yazılı belgeler bugün bile varlığını korumuş, eski gelenekler, musikimizin çok geniş bir alanda kullanıldığını ortaya koymaktadır.

İnsanlık tarihinde, insanın gelişme evreleri göstermektedir ki, müzik her zaman bir ihtiyaçtan kaynaklanmış, bu ihtiyaca cevap verecek şekilde müzik aletleri keşfedilmiş ve kullanılmıştır.

Türk Musikisi Anadolu'ya ney, rebab, ud, tanbur, kanun, mızmar, nüzhe, kudüm, miskal, halile, daire, çalpura, nevbe gibi sazlarla gelmiştir.

O halde Asya Türk Musikisi, Dini Türk Musikisi, Türk Halk ve Folklor Musikisi, Türk Sanat Musikisi, Türk Askeri Musikisi tarih içinde bütünlük arzederek Türk Musikisinin tarihçesini ortaya koymaktadır.

1.1. TÜRK ÇALGILARININ İLK TİPLERİ

Türk çalgıları, Türk Musikisi tarihinin başlangıcından bugüne kadar pek çok gelişme göstermiş, şekil

değiştirmiş, bir bölümü unutularak kullanılmış, bir bölümü de bazı değişikliklerle günümüze kadar gelmiştir.

Değişik yer ve çağlarda kullanılmış Türk musikisi çalgılarının sayısı, tesbitlere göre 300 dolayındadır.Bu çalgıların yapımında çok önceden beri, bazı ağaçlardan ve bitkilerden, ehli hayvanların deri, bağırsak, kıl,kemik ve boynuzundan, bazı deniz yaratıklarından yararlanılmıştır. Elde edilen çalgıların adlandırılmasında ise, başta ses taklidi olmak üzere, yapıldığı maddenin veya şeklinin dikkate alındığı, bazan da yapımcının yakıştırmasından çıktığı görülüyor. "(1).

1.2. KOPUZ ADI

Kopuz kelimesi, Türk dilinde bazı söyleniş ve yazılış farklılıklarına uğramıştır. Merhum Müzikolog Mahmut Ragıp Gazimihal, Kopuz'un Kov ve Kavı kökünün içi oyuk anlamındaki kovu kelimesinden ziyade, kapsamak gibi eski fiillerin köküne bağlı olduğunu ifade ediyor. Zira, bu fiillerin hem kopmak, fırlamak, def etmek gibi anlamları vardır, hem de saz çalanın el ve parmak becerisini anlatmaktadır.

1.2.1. İLK KOPUZ ÇEŞİTLERİ

a) Pi - pa kopuz : Bu tipte, gövde ile sap tarafı yekparedir. Dıştan görünüşü, bugün kullanılan armudi fasıl kemençesinin biraz daha irisi biçimindedir. Sol elin tut tuğu sap kısmında perdeler vardır. Gövde yüzü deri ile kaplıdır.

b) Tanbur tipi kopuz : Yekpare ağaçtan olmayan kopuz çe sididir. Yarım armudi çanağına ve alt kıl tellerine uy-

(1) ÖZERGİN, Muammer; "Türklerde Musiki Aletleri", Hilal Matbaacılık S.1

uygun boyda olan alete ayrıca bir sap takılıdır.Bu çeşit kopuzun çanak ağzında alt taraftan yılan derisi gerilidir. Dört tellidir ve sapta perde yoktur.

1.2.2. KOPUZ'UN TÜRK KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ

Kopuz, yaşadığı dönemlerde, kültür ve duygu birliğini kendinde toplayan bir sembol olarak görünür. Kopuz'un sosyal ve birleştirici rolü de büyüktür. "2.

Asırlarca Türk halk şairinin, ozanın ayrılmaz bir milli çalgısı olmuştur Kopuz. İlden ile, beyden beye gezen ozanlar öyle anlaşılıyor ki Kopuzlarıyla güvenlik içindeyailer. Dede korkut kitabı içindeki örneklere bakıldığında ne haydutlar, ne halk, ne de beyler ozanlara dokunmuyorlar ve onlara karşı bir kötülük yapmıyorlardı. Kopuzlu ozanlara çeşitli armağanlar da veriliyordu.

Bazı bölgelerde Kopuza "Komıs" da denmekteydi. En eski Türk özünü taşıyan Kopuzu Vertkov adlı bir Rus araştırmacı kitasında şöyle anlatmıştır : "Kopuz'un teknesine göre sapı kısadır. İki veya üç telli bir sazdır. Teknesi ve sapı aynı kütükten çıkarılır. Alt kısmı, koyun veya geyik boynuzu ile kaplanır. Perdesi yoktur. Telleri at kılı veya koyun bağırsağı ile yapılır. İki telin den biri ak, diğeri ise karadır. Alt teli beşliktir. 70-80 santim kadar uzunluğu vardır. "3

Kopuz ile kötü ruhları kovma bir inançtı. Kopuz ile "Al - Bastı" tutulurdu. Yarı müslüman - şaman, kırgız - Baskı'ların iyi ruhları kopuzla çağırdıkları, kötü ruhları da yine kopuzla kovdukları kaynaklarda görülmektedir. Bu konuda Abdülkadir İNAN, "Al Ruhu hakkında" adli kitabında bilgi vermiştir. Türklerin yaygın inanışlarına göre Sarı Albastı, sarışın bir kadındır. Keçi veya

---

(2) ÖGEL, Bahaeddin, "Türk Kültür Tarihine Giriş" 8. cilt

(3) VERTKOV, V.; Atlas Musıkalnıh Instrumentov Narados, Moskova, 1963.

tilki çamaşırına giren ve lohusaların ciğerini alan Albastı'yı Baskı yakalar, eline kopuzunu alır ve şöyle söylerdi : "Ey Albastı zalim. Koy ciğeri yerine. Zavallının ciğerini geri ver. Sözümü tutmazsan, bana saygı göstermezsen gözlerini çıkarırım...."

Albastı, kopuzla söylenen bu sözler üzerine lohusanan ciğerini yerine koyar ve lohusa da iyileşirmiş. "4.

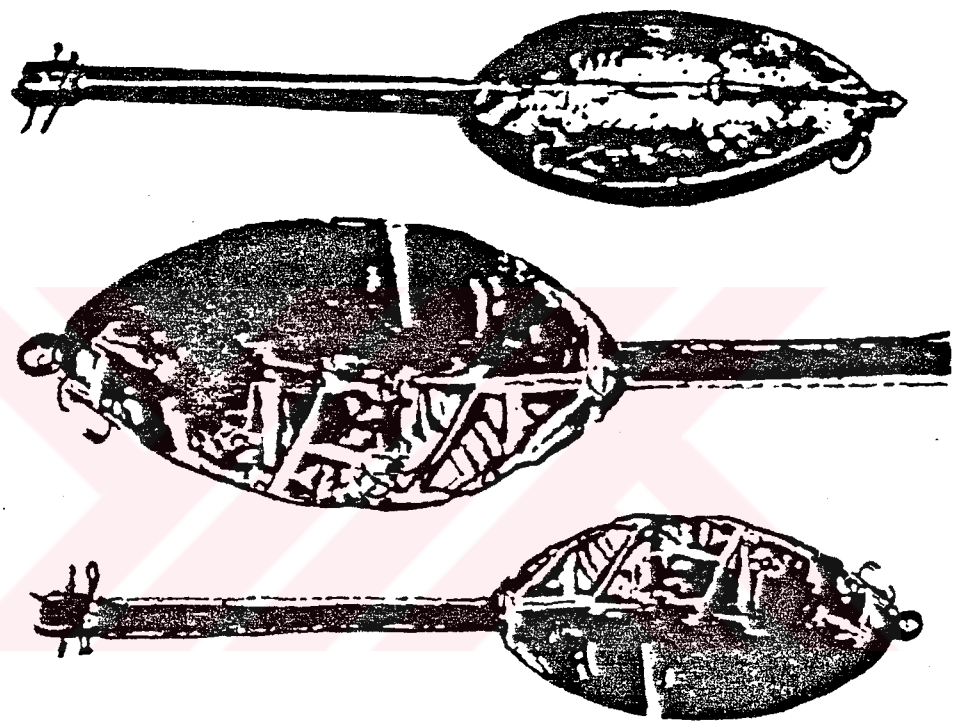

Resim 1. Kopuz

Bazı Türk boylarında yayla çalınan kopuzlara da rastlanmaktaydı. Bu tip topuzlara kemençenin eşanlamlısı olan "Kıcak" ya da "Kıyak" demişler, bazıları da "Oklu Kopuz" adını vermişlerdir. Oklu kopuzun tarifi çeşitli kaynaklarda şöyle geçmektedir : Kobız bir musiki aletidir. Gövdesi ağaç kütüğünden yapılma tabaklara benzer. Büyüklüğü değişebilir. Teller dibe tutturulur. Çoğu

---

(4) İnan.A; Makaleler, S.258, Ankara, 1968.

zaman at kılından yapılı telleri iki veya üç tanedir. Öbür uçları kulaklara bağlıdır. Çalan kişi, kopuzun gövde kısmını dizleri arasına sıkıştırır; bu çalgının iyi ses vermesi içindir. Gövde ile sapından sonra kafalık ve ona burulu kulaklar vardır. Üstü oymalarla süslü kulaklar iki veya üç tanedir.

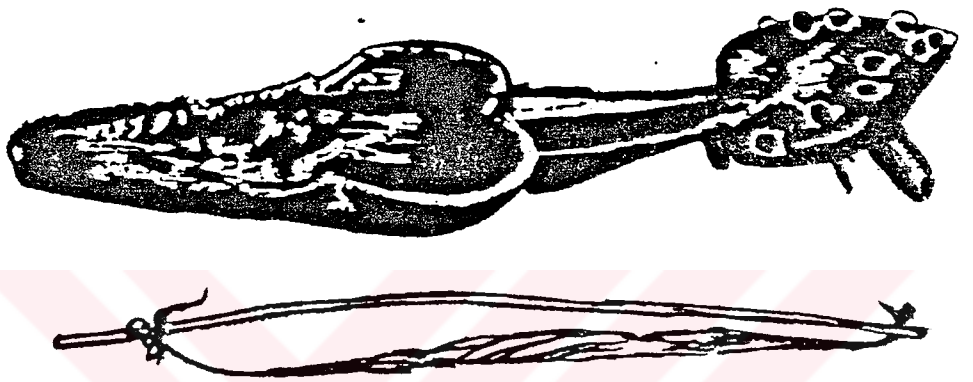

Resim 2. Çok eski karakterli oklu kopuz.

Evliya ÇELEBİ de, Seyahatname'de kopuzdan şöyle sözediyor : "Sazendegân - ı kopuzciyan - Neferat 40. Mucidi Hersekzade Ahmet Paşadır ki Ebülfetih vüzerrasındandır. Bu saz Bosna, Budin, Kalince, Eğri, Temeşvar gibi serhad ahalisine mahsustur. Levendane bir sazdır ki hemen Şeşhane'nin yavrusu zannolunur. Üçer tarlıdır. Bu sazdaki üstütlar; Çelengili Şehbâz Ağa, Şehrab Ağa, Yamalı Recep Ağa ve Boşnak Memo Ağa'lardan ibarettir.

Türklerin en az 15 asırdan beri kullandıkları kopuz, bugün Anadolu'da yerini bağlama çeşidinden benzer çalgılara bırakmış olmakla beraber, Ortaasya ve Sibirya Türkleri arasında halâ kullanılmaktadır. Esasen daha XVII. asırda Anadolu'da terkedilmiştir. Kopuzu Türkler'

den alıp asırlarca çalan milletler arasında Ruslar, Ukraynalılar, Beyaz Ruslar, Litvanlar, Estonlar, Letonlar, Lehler, Finler, Macarlar, Çekler, Slovaklar, Slovenler, Hırvatlar, Sırplar, Bulgarlar, Yunanlılar, Romenler, Almanlar, Gürcüler, Ermeniler.... anılabilir. Kopuza Göktürkler'de, Uygurlar'da, Asya ve Doğu Avrupa' nın bütün Türk kavimlerinde tesadüf edilmektedir. Kopuz asırlarca Türk halk şairinin, ozanın ayrılmaz milli çalgısı olmuştur. Kopuzun asırlar boyunca ve çeşitli ülkelerde çeşitli şekilleri olacağı açıktır. Meselâ hâlen Özbek kopuzu alt kılından iki tellidir. "Kopuz - ı Rûmî = Anadolu Kopuzu" XV. asırda Anadolu'da Mısır ve Suriye Türklerinde makbûl bir aletti. Meragi'ye göre 3 telli kopuz - ı ozan'dan 5 telli olması ve uda benzemesiyle ayrılıyordu. Söyleyişinde de çeşitli şekiller ortaya çıkmış, Araplar "kunbûz, kûbûs, kubûz" demişler, Türkler "kopuz, kabuz, kubuz, kubos", Ruslar "kobza" ..... tarzında anmışlardır. "6.

---

(6) ÖZTUNA,Y.; B.Türk Musikisi Ansiklopedisi I.cilt.S.455

BÖLÜM 2. ESKİ TÜRK MIZRAPLI ÇALGILARI

2.1. TANBUR

Değişik şekilleri ile kullanılan en eski Türk çalgılarından biridir. Tanbur, ilk zamanlar iki telli olarak kullanılıyordu. Bu şekli halâ Kırgızlar arasında yaşamaktadır. Ruslar'ın Balalayka'sı ile Hindistan sazı olan Vina, tanbur soyundan gelmektedir. Tanbur'un XV. yüzyıldan önce Orta Asya'dan diğer bölgelere göç ettiği saptanmıştır. Bugünkü bağlama gibi sazlar, perde sistemi açısından tanbur'un ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir.

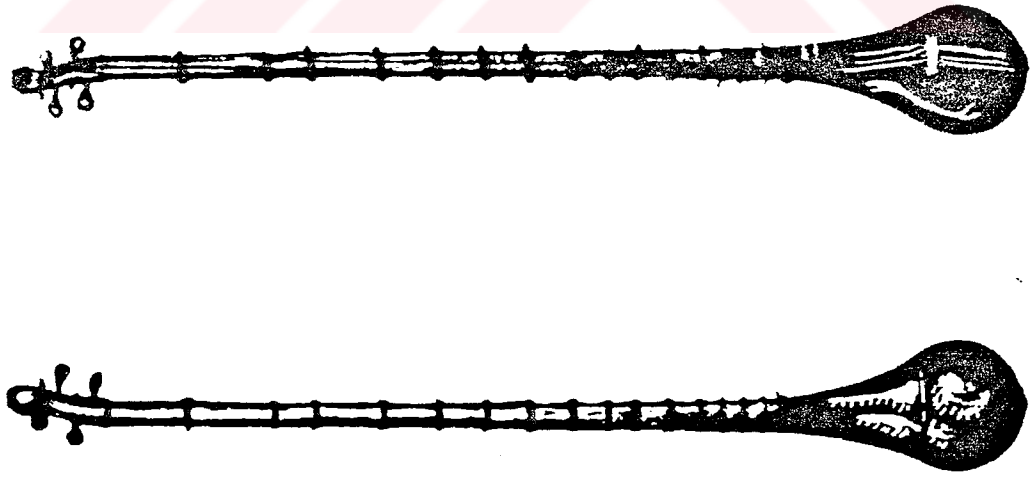

Resim 3. En eski Türk tanburları

Şekil orijinalitesi, tam yuvarlak olmayan bir tek ne, uzun bir sap, krişten bağlanmış perdeler ve çoğu kez deliksiz bir göğüsten ibarettir. Tanbur'un perdeleri bugün plastik iplerden bağlanmaktadır. Farabi'nin Horasan Tanburu, Tanbur - i Kebir - i Türki adıyla kaydettiği tanburlar, sazın gelişmiş şekilleridir. Bunlardan başka Tanbur - i Rûd (en eski tanburlardan), Tanbur - i Şirvinan (Azeri Türklerinin eskiden çalmış oldukları tanbur), Tanbur - i Şarki gibi isimlere de rastlanır. "7.

2.1.1. TANBUR ÇEŞİTLERİ

Türk Tanburları : (Tanbir - i Türkî) : Bu tanburlar İslâm kaynaklarında da görülür. Bazen "kebir" (büyük) olarak da tanınır. Tanbur - i Türkî'nin karnı küçük, fakat sapı uzundur. İki veya üç tellidir. İki telli çeşidi XVI. yüzyıla kadar popüler bir çalgıydı. Karnı yarım küre şeklindedir.

Resim 4. Büyük Osmanlı Tanburları

(7) ÖZALP,N., "Türk Musikisi tarihi" 1.cilt S.53 (1986)

Tanbur - i Şirvinan : (Tanbur - u Şirvaniyan) : Daha çok Tebriz'de kullanılmıştır. Şekli armuda benzer. Iki telli sazlardandır. Ibn Gaibi'ye göre (Öl.1435) Şirvinan tanburunun armudî karnı ve iki teli vardır. Türk ve İran sanatının bir çok tasvirindeki çalgı b.. biçimdedir.

Tanbura - i Moğol, Tanbur - i Horasan gibi çalgılar, İslâm kaynaklarında görülmektedir. Moğollar ile Horasanlıların bu kendi çalgılarına tanbur dedikleri şüphelidir. Tanbur, İslâm dünyasının bu sazlara verdiği genel bir addır. Bu yüzden müzik araştırmacıları yanılgıya düşmüşlerdir. Aslında tanbura, tanbur veya tunbur kelimesinin bir değişimidir. Bu değişte Tanburadan dombraya kadar değişerek Anadolu'da, bütün Orta Asya'da yayılmış, Türklerden de Moğollara geçmiştir.

Tel Tanbur : Öbür tanburlar kiriş veya ipek telli olup, baş parmak veya diğer parmaklarla çalınırdı. Tel tanbur madeni telli olduğu için mızrapla çalınmaktaydı. Evliya ÇELEBİ tel tanbur için şöyle sözediyor : "Bunu Kütahya'da Eftadli Oğlu icat etmiştir. Zınpara sazıdır. Üç telli, perdelidir. O kadar suzinâktır ki mahalle arasında çalınsa, ana, bacı, hala, teyzelerin pencerelere birikerek bakmaları mukarredir. Alayda çalanlar, Şehla Yusuf, Kuyumcu Ali, Türk Yusuf vesaire dört yüz kadar efrattır. "8.

Tanbur, Anadolu'da dombra, dambura....isimleriyle de geçer dedik. Gerçekten de Maraş ve Malatya'dan, Tunceli'ye kadar tanburun adı, Dulkadiroğulları kültür çevresinde, dambra, dambura, damdıra adıyla geçer. Bu deyişleri daha güneyde Ayıntap (Antep) ve Hatay'da Avşar Türkmenlerine kadar yayılır. Evliya ÇELEBİ tanburanın

---

(8) Evliya ÇELEBİ, Seyahatname, I.Cilt, S. 640

Maraş'tan çıktığını doğrulamaktadır. Dulkadiroğulları, Anadolu'da bir kültür birliği de doğurmuştu.

Evliya ÇELEBİ, tanbur hakkında şöyle sözediyor : "Sazendegan - ı tanburciyan - Nefer 300. Tanbur'un mucidi, üstad - ı kâmillerden Tanbur - i Mezüü Ahmed ile Süleymaniye müezzini Şehla HASAN'ın şâkirti Sıçan Halife'-dir. Yusuf Çelebi, Kasımağazade Küçük Müezzin, Kara Yusuf, Şamlı Hasan, keza Musili Çelebi, Yahudi Karakaş,Rum Angeli.... daha nice üstad - ı kâmilleri vardır. Amma mızraplarında letafet ve zerafet olan serameden bunlardır. "9

Tanburun Türk musikisindeki yerine gelince, Rauf Yekta Bey'e göre; "...Klasik musikimizin saz ve söz eserleri Tanbur'a göre bestelenmiştir. Bu musikiye, tanbur musikisi demek daha doğrudur; musikimizi icra edecek en güzel sazdır. Aslında tanbur, sabit perdeli sazların en eskisi, en mükemmeli olduğu için tonal sistemimizde, bir sekizlinin bölünmüş olduğu gayri musavi (eşit olmayan) kısmın yerlerini diğer sazlara göre daha kesin, daha sıhhatli belli eden bir sonometre gibidir. "10

Bu çalgının üzerinde daha sonra yapılan deneysel analizler, bu iddiaları gerçekleştirmiştir.

2.2. UD

Doğu çalgılarının en eskisidir. Farabi'nin buluşu olduğu ileri sürülürse de bu çalgıyı Kîndi, Farabi'den önce tarif etmiştir. Ancak Farabi'nin ud üzerine çalıştığı ve bazı yenilikler yaptığı biliniyor. Genellikle Arap ülkelerinde çokça tutulmuş ve kullanaimış bir çalgıdır. - Endülüs Devleti aracılığı ile Batı' ya

(9) Evliya Çelebi, Seyahatname, I. cilt, S.636
(10) Kam, Ruşen Ferit; İzahlı Müzik Notları

tanıştırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu içinde XIX. yüzyıla kadar pek itibar edilmemiştir. Arap Ülkeleri özellikle Mısır ve Suriye ile politik ve ekonomik ilişkiler arttıkça kültürel alışveriş çoğalmış ve bu arada ud, İstanbul'un musiki çevrelerine girmiştir. Geçen yüzyılın ortalarında başlayan bu merak, uda karşı ilgili artırmış kibar çevrelerde ve halk arasında günlük hayatın bir parçası olmuş ve büyük icracılar yetiştirmiştir. "11

Türk Musikisi yazarlarından Ahmedoğlu ŞÜKRULLAH (XV.y.y.), beş telli Türk udunu tarif ederek eşi bulunmaz bir örneğini çizmiştir. Eski resimlerde görülen bu udlara daha çok "Rubab" deniyordu. Ancak Rubab'ı Arapça "Rebab" kelimesiyle karıştırmamak gerekir. Zira, Rebab, daha sonraki bölümlerde görüleceği gibi yaylı bir sazdır

Çini üzerine yapılmış olan Rubab'ın çalıcısı, bağdaş kurmuş olarak oturmaktadır. Farmer, bunu eski Arap göçebe geleneğine bağlamaktadır. Büyük gözlü ve sakallı çalgıcı ise - yine Farmer'e göre- Samara çini uslûbundaki resimleri hatırlatmaktadır.

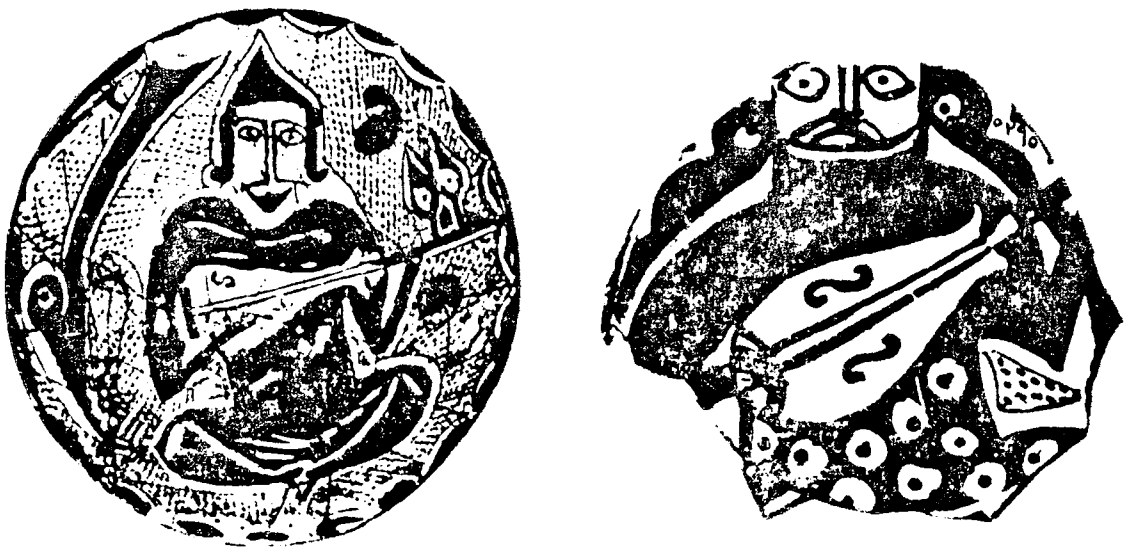

Resim 5. Eski Arap veya karışık İslâm kültüründe udlar.

(11) ÖZALP, N., "Türk Musikisi Tarihi", 1.cilt. S.55

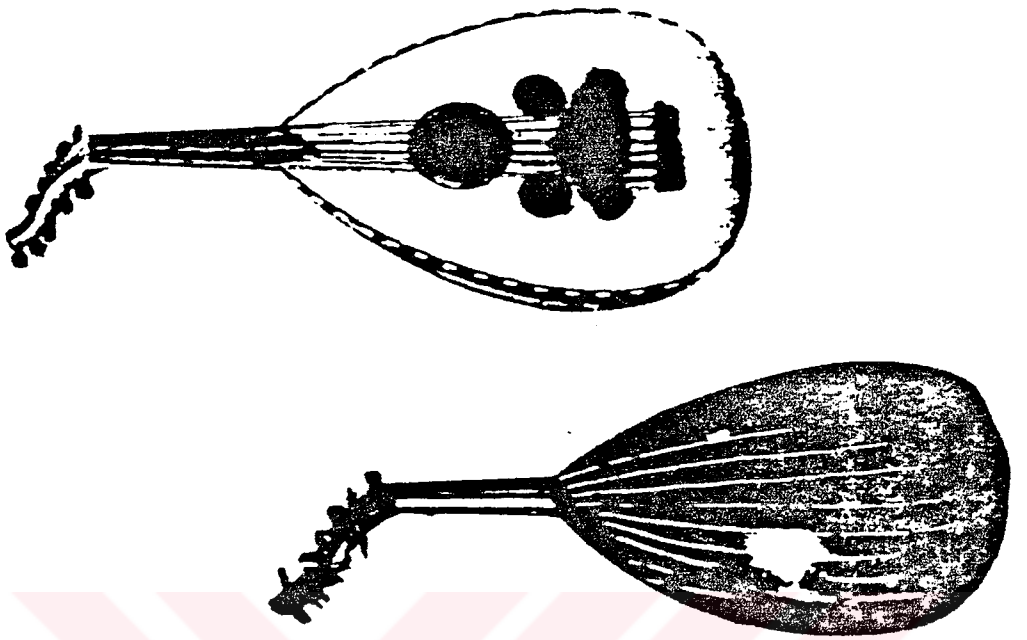

Resim 6. Ud

Ud, büyük tekneli, kısa saplı, burguluğu eğik bir çalgıdır. Göğsünde iki küçük, bir büyük delik bulunur. Klavye üzerine gerilmiş altı çift teli vardır ve perdesizdir. Eski kayıtlardan udun perdeli olduğu ve tellerinin kiriş, içi ipek, dışı gümüş tel sarılı olduğu anlaşılıyor. Yine önceleri tavuk ve kartal kanadından yapılmış mızraplarla çalınıyordu.

2.3. KANUN

Kanun'un tarihçesi Mezopatamya ve eski Mısır uygarlıklarına kadar gerilere gider. Arkeolojik kazılardan ele geçen kalıntılarda, bugünkü şekline az çok benzeyen örneklere rastlanmıştır. Daha yakın çağlarda Ön Asya ülkelerinde Kanun'un prototipleri görülmüştür. Özellikle

bugün kanun ailesinden bazı türlere Pakistan, Hindistan ve Çin'de rastlanıyor. Asıl şeklini Ortaçağ'da almış olduğu sanılıyor. XVII. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğunda kullanılıyordu. Her nedense daha sonraları terkedilmiş, belki de o zamanlar mandalsız çalınması ve Türk Musikisinin perde sisteminin icrasının zor olması sebebiyle kullanılmaz olmuştur. Bunun tersine Kanun, Arap Ülkeleri ile Kuzey Afrika'da sevilerek kullanılagelmiştir. Bu sazın Türk Musikisine asıl girişi XIX. yüzyıl ortalarında olmuş, Arap asıllı Kanunî Ömer Efendi ile tanınmış, sevilen aranan bir saz olmuştur.

Kanun, eğik kenarı uzun bir yamuk şeklindedir. Bu şekilde yapılmasının amacı, tellerinin boyunun ayarlanmasındandır. Burguların konduğu bu son tarafa daha sonra mandallar eklenmiştir. Telleri göğüs üzerine birbirine paralel olarak üçer üçer gerilmiştir. Eskiden mandal sistemi bilinmediğinden, perdeler ya sol elin baş parmağı ile, ya da anahtarla basılarak bulunur ve çalınırdı. Mandal uygulandıktan sonra, Türk Musikisinde kullanılan bütün perdeleri karşılayamamış, sınırlı kalmıştır. Daha sonra tonal sistemimizi tam olarak karşılayacak şekilde geliştirilmiştir."12

(12) ÖZALP, N.; "Türk Musikisi Tarihi", cilt 1., S.57

BÖLÜM 3. ESKİ TÜRK YAYLI ÇALGILARI

3.1. IKLIĞ

En eski Türk kemençesidir. Iklığın nasıl bir saz olduğunu öğrenebilmek için, tarihin derinliklerine inmek gerekir. Anadolu, her zaman belirtildiği gibi, Türk tarihi ile Türk kültürünün bir kaynak bölgesidir. En eski Türk gelenekleri ile kültürünün beşiği, yine Anadolu'dur.

Iklığı kelime olarak inceleyecek olursak, "Ik", "Iyık", yay anlamındadır. Kuzeyde Şor Türklerinde Ik, kemençe manasına gelir. Örneğin ık tarttı, kemençe çalgı demekti.

Vertkov, Atlas adlı eserinde, bu Türklere yakın olan Hakas Türklerinin kendi kemençelerine "Uk" dedikleri söylüyor ve bu sözün de yay anlamına geldiğini sözlerine ekliyor. 'Vertkov, Atlas, S. 139). Elbetteki bu verilerle kesin olarak ok ile bir ilgi kurulması yanlış olacaktır.

Mısır Türkçesinin değerli bir hazinesi olan Ettuhfet - üz - Zekiyye, "Iklık" sözünü "Oğluk" olarak göstermektedir. Bu yazmanın yanında bazı notlar da vardır. Dış tesirlere kapalı Altay Türkçesinde "Ikta, Ik - ta", iple yapılan kuş tuzağı anlayışıyla verilmiştir. Bu belgelerin, belirsiz de olsa biraraya getirilerek fonetik açıdan yarar sağlayacağı kesindir.

Iklığ, kemençe anlamında kullanılmış bir kelimedir. "İgil" de zaman zaman kemençe yerine kullanılmıştır.

Altay' ların kuzeyindeki tesirlere kapalı Türkler özellikle dışarıya karşı son derece kapalı kalmış Tuva'-da iki telli kemençeye igil denmesi önemlidir.Mısır Türk Sultanlığı Türkçesinde, "Rebab" anlamına gelen bu söz, Iğlık olarak geçiyordu. EttUhfet - üz - Zekiyye' de ise rebab manasında Iklık yazılışıyla verilmektedir.

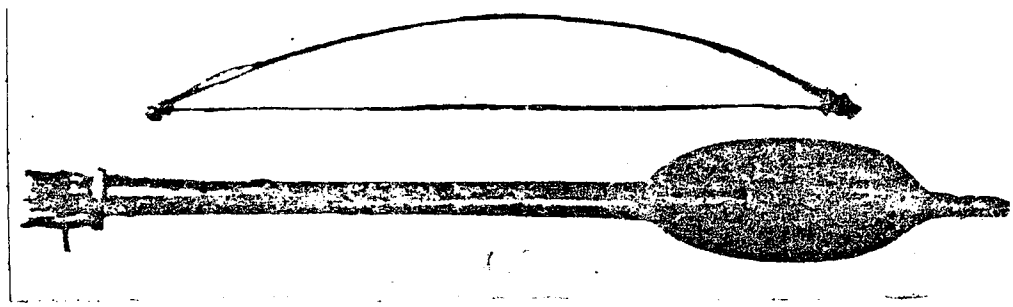

Resim 7. Kuzey Türk İgili (Iklığı)

Ikığ, Ortaçağda Hindistan Türklerinde kullanılıyordu. Gövdesi bronzdan, sapı abanozdan yapılmaktaydı.

Iklığ adlı Türk kemençesinin asıl yurdu, Anadolu' dur. Evliya Çelebi, 100 çalıcısının olduğunu, Arabistan' da ve Türkistan'aa çalındığını, Rumeli'ye yayılmadığını ve kıldan üç telli bulunduğunu bildiriyor. Ayrıca tiz sesli olduğunu ve bu sazı çalmanın kolay olmadığını da söylemektedir.

Mısır'da yazılmış Türkçe sözlüklerde bu sazın adı sıkça görülür. Eski Türk kültürünün izleri, Anadolu'nun bir çok yerlerinde bulunabilir. Malatya'nın İsmet Paşa dolaylarında Ihlığ denen bir çeşit saz vardır.

3.2. REBAB

Türk yaylı çalgılarının en eskisidir. Uygur

Türkleri zamanından beri çalındığı, tarihi belgelerle saptanmıştır. Ortaçağda, Türk - İslâm dünyasında çok kullanılmış bir çalgıdır. Rebab, Türkçe bir söz değildir. Aynı zamanda Arap ve eski İran kültüründe de rebab adlı bir saz vardır. Çoğu Türk kaynakları rebab ile Türklerin ıklığ adlı kemençesini bir tutmaktadır. Rebab'ın manası ve şekli çok çeşitlidir. Lyra da bir rebabdır. Aynı tip sazın Farsça adı Barbat, Arapça adı Rebab, Türkçe adı ise Kopuz'dur.

Yarım küre biçimli ve armudî biçimli olanları vardır. Hindistan cevizi kabuğunun bir tarafından bir kapak kaldırılarak deri gerilir ve sazın göğsü meydana gelir. Buna dipten burgulara doğru genişleyen silindirik bir sap eklenir. Alt tarafında yere dayanması için sivri ve madeni bir kaması vardır. Üç telli olan rebabın telleri, bir eşikle göğsün üstüne birleştirilir.

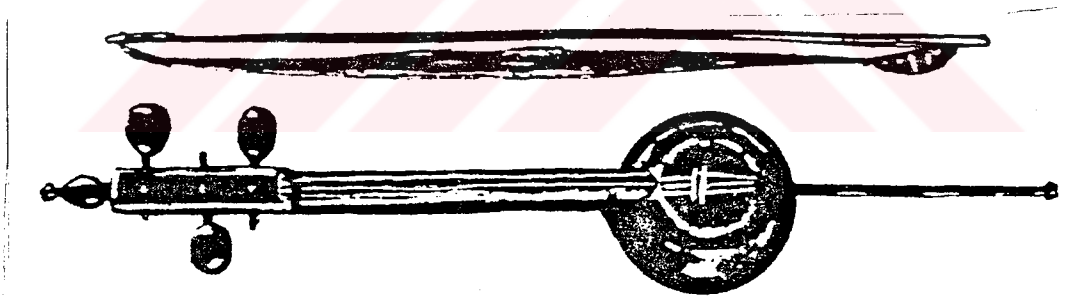

Resim 8. Rebab

Orta Asya türklerinde rebabın varlığından söz etmiştik. Koç boynuzlu rebab olarak adı geçen Kaşgar rebabı, Orta Asya Türk kavimlerinin en yaygın çalgısıydı. Kaşgar rebabları teknesinin üzerinden aşağıya doğru iki koç boynuzu ile belirlenir. Tek veya çift olarak iki teli vardır. Yedi perdeden oluşur. Kaşgar'a komşu olan Özbek Tacik kültür çevrelerinde de yayılmıştır.

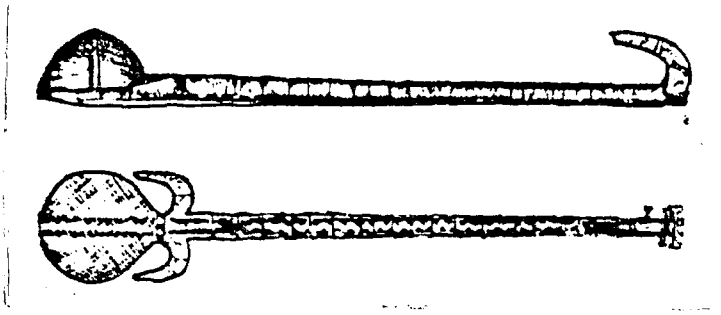

Resim 9. Koç boynuzlu Kaşgar Rebabı.

Özbek rebabı, Kaşgar'da olduğu gibi köylere ve yaylalara yayılmamıştır. İki tipte Özbek rebabı mevcuttur :

a) **Özbek - Tacik Tipi** : Bu rebablar, Kaşgar ve Buhara rebablarının karşılıklı tesirleriyle doğmuştur. Biraz da Hint tesiri ve taklidi vardır.

b) **Kaşgar Tipi Özbek Rebabı** : Özbeklerde yaygın olan tip, Kaşgar rebablarıdır. Özbekler bu çalgıyı dutar, yani iki telli olarak çalarlar. Üç veya dört telli olanları vardır.

Batı ve Osmanlı müzik ansiklopedilerinde rebabın sadece adı ve eski minyatür resimleri kalmıştır. Biraz boğuk ve iniltili bir sesi olan rebab imkânı geniş bir saz değildir. Bu yüzden olsa gerek sınırlı olarak kullanılmıştır.

3.3. KEMENÇE

Üç telli ve yaylı bir saz olan kemençeyi, Karadeniz kemençesinden ayırmak için adına "Klâsik Kemençe" ya da Armudî Kemençe denir.

XV. - XVII. yüzyıllarda Osmanlılarda görülen kemençelere dağıstan'da rastlanmış ve burada kemençeye "Dağıstan Komuz" denmiştir. teknesi kabağa benzer.

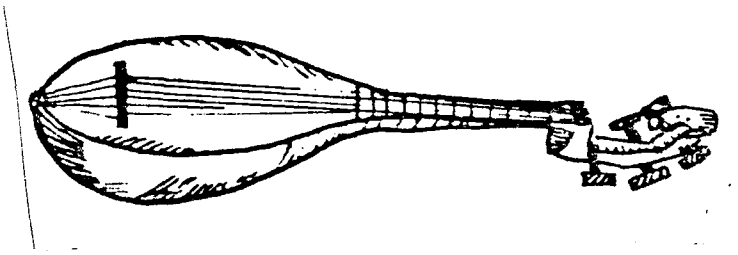

Resim 10.. Osmanlı (Dağıstan) Komuzu

Türkmenistan'da da Türkmen kemençeleri vardır. Türkmenler bu kemençelere "gıcak" derler. Bu, yaygın bir Türk kemençe tipidir. Ayağı, Özbek - Türk kemençelerine andırır. Başı ve kafası ise Azerbaycan kemençelerine benzer. Üç tellidir.

Daha sonraki tarihlerde Türkmen kemençeleri geliştirilmiştir. Baş ve kafaları eski yerli tiplerine benzetilmiş, ancak modern yaylı sazlar gibi başları eğilmiştir.

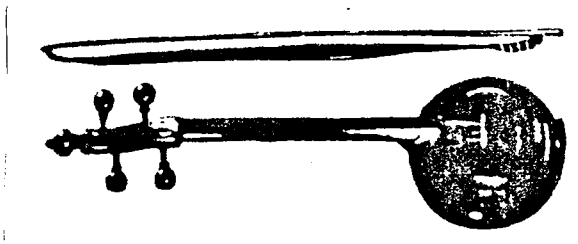

Resim 11. Geliştirilmiş Türkmen kemençesi

BÖLÜM 4. ESKİ TÜRK NEFESLİ ÇALGILARI

4.1. NEFESLİLER

Ezgiyi seslendiren asıl musiki aletlerindendir. İnsanların ilkin kemiklerinden yapıp çıkardığı türdür. Üflemeliler (üfürmeliler) sınıfından borular, Türkler'de çok eski zamanlardan beri kullanılmıştır.

XV. - XVII. yüzyıllarda eski Anadolu kaynaklarında görülen üflemeliler şunlardır :

BORU

Eyüp Borusu : 36 çalanı vardır. Bunu Sinan Şah icad etmiştir. Kamıştan, iki dilcikli bir borucuktur.

Derviş Borusu : Çalanı 500 kişidir. İran hükümdarlarından Menuşehir, av için bunu yapıp çalmıştır derler. Boynuzdandır.

Şişe Borusu : Çalan 40 kişidir. Venedik'te icad edilmiştir. Çevgan gibi eğri şişeden bir borudur.

Efrasiyab Borusu : Çalanı 100 kişidir. İran zemininde Efrasiyab'ın icadıdır.[x] Kırım hanları alanlarında çalınır.

Pirinç Boru : 40 çalanı vardır. Alparslan Şah'ı Selçukî icadıdır. Al - i Osman alayında çalınır.

(x) Turan Kağanı Afrasiyab'ın Türkçe adı, Alper Tonga' dır. Evliya Çelebi, Kırımlı alaylarında, kücrüklerde görmüştür.

Lutorya Borusu : Çalan 10 kişidir. Felemenk Lutoryasında icad edilmiştir. Pirinçtendir. Gemilerde Hristiyanlar çalar.

İngiliz Borusu : Çalan 40 kişidir. Bu da pirinçten eğri bir borudur.

Eski kaynaklarda, "Borı, Borgay" adları ile anılır ki Burgü, Burgu gibi köklerden gelir. Araplar boruya "Nefir" demiştir. Başlangıçta ağç kabuğundan, sonraları bakır ya da pirinç levhalar bükülerek yapılmıştır. Boynu eğri olan bu nefesli çalgı, "Nay - i Türkî" adı ile anılmıştır. borular, asıl icraya katılmaz, belli perdeleri gösterir ya da dem tutarlar.

4.1.1. DÜDÜKLER :

Türklerde üç tipi görülür. En eskisi dikine üflemeli olarak Düdük, Sıbızgı, Sipsi'dir. Bunlardan başka XV. yüzyılda görülen düdükler sınıfındaki çalgılar, kaval, Pîşe ve Nây (Ney)'dır. Yine Ortaçağa ait yakındoğu menşeli Mıskal (Musikâr) da yine kamışlı bir alet olarak görülüyor. Mıskal'ın da Girift ve Battal diye iki boyu varaır.

DÜDÜK :

Üfleme ile ses veren bir alettir. XVII. yüzyıı dahil, eskiden Türk musikisinde kullanılan pek çok düdük vardır :

Kaba Düdük : şişşir ağacından yapıırar. İstanbul' da bu aleti çalan 80 profesyonel sanatkâr vardı. Musul' da Cafer Şan icad etmiştir.

Yelli Düdük : Kamıştan ve çift ağızlıaır. 62 kişi çalanı vardı. Anadolu çobanlarının icadıdır.

Arabî Düdük : Suriye ve Filistin menşelidir. Noblis'te icad edilmiştir. Kudüs'te Kamme kilisesinde rahipler çalardı. İstanbul'da da çalanı 55 kişiydi.

Çığırtma Düdüğü : Turna kemiğinden yapılırdı. Makedonya menşelidir. Üsküp'te icad edildi. 65 kişi çalardı 15 - 30 santim uzunluğundadır.

Macak Düdüğü : Transilvanya (Erdil) da bir rahip icad etmiştir. İçine titreşen teller konurdu. Ağız armonikasının ilkel şeklidir. 15 kişi çalardı.

Mehter Düdüğü : 35 kişi çalardı. Mehterhanede musiki çalışmalarında meşk için kullanılan bir sazdı. Nâsirüddin Tûsi'nin icat ettiği bilinir.

Mızmız (Mizmar) Düdüğü : Ahmedoglu Şükrullah, bu saz hakkında bilgi vermiştir. Çok çeşitli şekilleri olan mizmar, bir kaç parça kamıştan yapılırdı. Halep, Urfa, Antep menşelidir. 65 kişi çalardı. Mizmar, XVII. yüzyıla kadar Türk musikisinde kullanılmış, sonra kullanılmaz olmuştur.

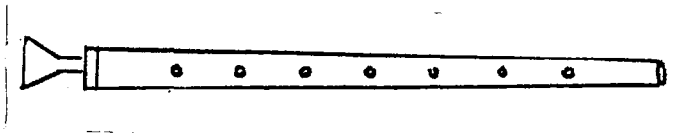

Resim 12.. Mizmar

XV. yüzyıl Türk tarihçi ve musikişinaslarından Ahmedoğlu Şükrullah, Türkler arasında kullanılan sazların

isimlerini ve bunların nasıl yapıldıklarını anlatan, Yıldırım Beyazıd'ın oğullarından İsa Çelebi'ye ithaf etmiş olduğu eserinde Mizmar ve Pîşe adlı nefesli çalgılar için şöyle demiştir : Mizmar diye bir neye derler ki ol Nay'i iki parçadan düzenler. Bir parçası kara kamıştan ve bir parçası ağaçtan olan ve ol ağacı dahi kamış gibi yonalar ve düzeler ve içini deleler ve anın uzunluğu bir karış, bir parmak ola ve iki ucunda dahi bile iki şer kavse parmak kadarı koyalar. Geri kalanı yedi bölük edeler. Her bir bölüğünde bir delük dahi deleler. Ama çok geniş delmeyeler, ardından yana deleler.Ama ol deliğin ikisinin arasın beraberinde deleler. Ve kamıştan olan parçasının dahi uzunluğu bir karış ve bir parmaktan artukça olmak gerekir. Ve eğer mizmarın uzunluğu bir karış ve bir parmaktan artuk olursa, delikleri dahi genişçe deleler ve Mizmarın asıı şu Nay parçasıdır ki, ol ağaçtan düdükleri Nay'ın on üstüne bağlayalar ve ilah...."13

Şu verdiğimiz açıklamadan anlaşıldığı gibi genellikle nefesli sazların Türkler tarafından yapılmış olması bizi çok eski yıllara götürür.

4.1.2. YANDAN ÜFLEMELİLER

NEY :

Ney, en eski nefesli sazlardandır. Kelime olarak anlamı Farsça kamış demek olan "Nay" kelimesinden kaynaklanır. Nefesli sazların kökeni Orta Asya'ya kadar uzanır Türk kültürünün içinde eriyerek sürekli bir etkileşim içinde biçim değiştirerek gelişen Ney, son şeklini olduk - ça geç almıştır." 14

---

(13) Dr.Nazmi ÖZALP, Türk Musikisi Tarihi,-Derleme- (1.cilt) S.67. Müzik Dairesi Başkanlığı

(14) Dr.Nazmi ÖZALP, Türk Musikisi Tarihi,-Derleme- (1.cilt) S.55 Müzik Dairesi Başkanlığı

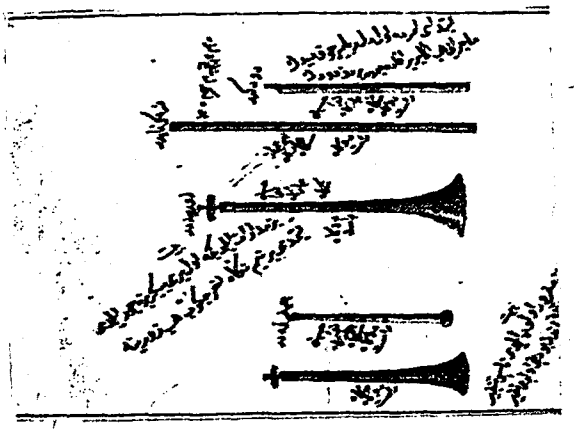

Resim 13. Nefes - Sesliler

Yeryüzünün en eski ve en medeni milletlerinden bi ri olan Mısırlı'larda çok eski zamanlardan beri düdükle neyler kullanılıyordu. Mısır tarihçileri neyin icadının Tanrı Osiris'e ait olduğunu söylemişlerdir. Bu tarihçilerin bir kısmı Osiris'in icat ettiği Ney'in Lotus denen kamıştan, diğer bir kısmı da aynı bacağının kemiginaen yapıldığını yazmaktadırlar. Mısırlı'lar Ney'lerin doğru tutularak üflenenlerine Mam veya Mem, eğri tutularak üflenenlerine de Sebi adını vermişlerdi. Mısırlılar arasın da çifte neylere de rastlanmıştır.

Türkler arasında mızraplı, yaylı ve vurmalı sazlardan başka, nefesle çalınan sazların tarihi de çok eskidir. Elimizde bulunan Burhan'ın eseri olan ve Mütercim Asım Efendi tarafından tercüme edilen Burhan - ı Katı adlı eserde Nay hakkında şu yazılar vardır : "ey, saz aksamından maruf düdüktür. Arabî'de Mizmar denir. Bur kaç türü vardır. Battal, Şah Mansur, Girift, Çığırtma ve Kaval da aynı ailedendir. Buk manasındandır ki, cenkte çalınan borudur. "15

Türklerin müslümanlığı kabulünden sonra ney,

(15) Burhan ; Burhan-ı Katı. Tercüme eden Mütercim Asım Efendi, İstanbul, 1835

özellikle dini musikide büyük rağbet görmüştür. Büyük İslâm filozofu Mevlana, insan ruhunun yüceltilmesinde musikiye fazlasıyla önem vermiş ve mesnevisinde ney'e de yer vermiştir.

Bugün halâ değerini koruyan ve sevilerek kullanılan ney'in özelliklerini şöyle sıralayabiliriz : Ney, birbirine eşik dokuz boğumdan ibaret, kuru, içi boş bir kamıştır. Üflenen kısmına kuru boynuzdan yapılan bir ağızlık takılır ve buna Beşpare denir. Seslerin daha sağlam ve temiz çıkmasını başpare sağlar. Neyler, isimlendirildikleri akordlara göre çeşitli uzunlukta olursa da, esas ney, Mansur denen akorddadır. Bu neylerin La perdesinin titreşimi, dünyaca kabul edilen 440 frekanslı La diyapozonuna uygundur.

Neylerin akordları Mansur'dan itibaren, değiştikçe uzunlukları kısalır; pestleştikçe boyları uzar. Bu ayrı akordları belirtmek için de her birine ayrı adlar verilmiştir. Ney'de akord pestleştikçe yani hep kalın seslere gidildikçe sazın boyu uzadığından kullanılması güçleşir. Bunu önlemek için daha pest akordlu Ney yerine yarı uzunlukta ve bir oktav daha tiz ses çıkaran neyler yapılmıştır. Bunlara yarım ney anlamında "Nısfiye" denir. Ayrıca birbirlerinden yarım ses farklı akordda neyler yapılmıştır ki, bunlara da "Mabeyn" denir.

Neylerin isimleri akordlarına göre şöyledir :

La	sesi	veren	Ney'e	Mansur
Si	"	"	"	Şah
Do	"	"	"	Davut
Re	"	"	"	Bolahenk
Mi	"	"	"	Süpürde

Fa sesi veren Ney'e Müstahsen
Sol " " " Kız Neyi

Ney, Türk musikisi aleminde tanburdan sonra en çok rağbet kazanan sazlardan biridir. Her devirde bir çok neyzenin yetişmiş olduğunu yine tarihi kaynaklardan öğreniyoruz. Meselâ hepimizin çok iyi tanıdığı ve seyahatnamesinin ciltlerini sık sık taradığımız büyük gezgin Evliya Çelebi, çeşitli ülkelerde senelerce süren uzun seyahatlerinin her türlü izlenimini en ince ayrıntısına kadar bize açık bir uslûpla anlatırken, İstanbul'da tanıdığı, dinlediği neyzenler hakkında şu bilgileri vermiştir : Bu neyzenlerin en üstün olanı, Beşiktaş Mevlevihanesinin şeyhidir. Mevlevi Derviş Yusuf'un Ney çaldığını işitenler o kadar duygulanır ki, mecburen ağlarlar. Berber Ömer Çelebi, Kefeli Derviş Ahmet, Derviş Süleymanki (Kasımpaşa Mevlevihanesinin neyzen başıdır) , Siyahî Ahmet Bey...bunlardan başka 160 kadar daha vardır...

Resim 14. Osmanlılar döneminde Ney üfleyen bir Neyzen

Üfürmeliler'in dilli - düdükler alt sınıfındaki tek - dilli olanları türkler çok eski çağlardan beri kullanmışlardır. Asya Hunlarındaki "Bilir" (bülür), Ortaçağ daki "Zamr", Mizmar, Bak (Abak), son yüzyıllardaki Çifte Mizmar düdüğü, Balaban, Mey,.... hep aynı türden sazlardır. Yine bu alt sınıftan Tulum (tulum düdüğü, gayda) , yakındoğu menşelidir.

Çift - dillilerin genel adı Surna (Zurna)'dır.Oldukça eski bir alet olan Surna'nın özellikle yakın çağlarda Kaba, Cura, Asafî, Şihabî, Acemî... gibi çeşitleri yapılarak bir aile meydana gelmiştir.

ZURNA :

Asya Türklerinin en eski nefesli çalgılarındandır. Zurnanın kaynağı hakkında çok tartışmalar olmakla birlikte, sözcüğün "Sunramak"tan geldiği kabul edilir.Bu Mastar, Çağatay, Yakut, Altay, Teleut, Şor, Kırgız, Karaim lehçelerinde şarkı söylemek, ötmek, inlemek, ilahi söylemek, bayram etmek gibi anlamlara gelir. Zurna adı, Ermenice'ye, Sırp ve Hırvatça'ya, Rusça ve Farsça'ya hemen hemen aynen geçmiştir.

Büyük seyyah Evliya Çelebi, Osmanlı İmparatorluğu döneminde İstanbul'da bu sazı çalan profesyonel müzisyenlerin olduğunu seyahatnamesine kaydetmiştir. Önce şu nefeslileri (ötkülüler) sıralıyor :

Curna zurna çalan - Çemşid icadıdır. Davul ile beraber çalınır.

Asafî zurna çalan - 80 profesyoneli vardır. Basra hakimi Tayyar Mehmet Paşa'nın ağası Asaf Ağa'nın icadıdır.

Kaba zurna çalan - 100 kişidir. Bilhassa bir mehter sazı olarak ünlüdür. Çemşid'in icadıdır. Ali Osman padişahlarının, Tatar hanlarının alaylarında çalınır.

Arabî zurna çalan - çalanı 55 kişidir. Şam'da Ali Nad'ın icadıdır. Bu saz Şam'da ve mısır'da çalınır.

Acemi zurna çalan - 90 kişidir. Osmanlı zurnası gibiyse de sesi daha kalındır.

Şehabî zurna çalan - 40 kişidir. Bu sazı da Şeyh Şahap icad etmiştir. Fas vilayetinde çalınır. "16

Zurna'ya, gelişmesini tamamlamış olan Obua'nın atası derler. Bazı kaynaklarda "Sur - Nay" olarak görülüyor ve düğün ney'i anlamına geldiği ileri sürülüyor.

Zurna'nın bir Orta Asya çalgısı olduğu kesindir. Batı ülkelerinde Türk Düdüğü adı ile bilinir. Anadolu'da zurnadan söz eden en eski Türkçe kayıtlar, XIV. yüzyıldandır. Örneğin dede Korkut hikâyelerinde, zurnacı ile nakkareci'nin düğün töreni dolayısıyla adları geçer.

Zurnalar ebadlarına göre dörde ayrılır :

1- Kaba zurna (Baz, büyük zurna)
2- Orta zurna (Normal zurna)
3- Cura zurna (Küçük zurna)
4- Zil zurna (Çok küçük zurna)

Zurnanın en makbulü erik ağacından, Dişbudak, Kızılcık ve Ardıç ağacından yapılanıdır.Kiraz ve zerdali

---

(16) E.Çelebi, Seyahatname, I. Cilt, S. 641.

ağacından yapılan zurnalar, mecbur olmadıkça çalınmaz. Zurnaya dil olarak takılan ve "cuk cuk" adı verilen parça kamıştan yapılır. Perde olarak ön yüzde yedi, arka yüzde bir tane deliği vardır.

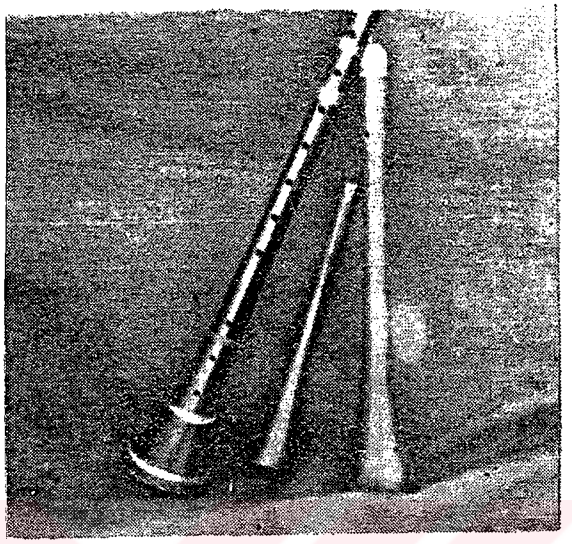

Resim 15. Çeşitli zurnalar

Zurnayı meydana getiren parçalar şunlardır :

a) Zurnanın üflenen kısmına "lüle" veya "etem" denen ve "nezik" kısmının içine geçirilmiş ağaç veya madenden yapılma bir mil vardır. Bu parçacığın gümüşten olanlarının ucuna, yine gümüşten bir kordon takılır ve zurnanın boynuna halkalanır. Bir nargile ağızlığına benzeyen etem, zurna çalanların önem verdikleri bir bölümdür.

b) Nezik ise, zurnanın ağaç kısmına değişik renkte ağaçtan yapılmış olan zıvana (mil), zurnaya geçirilmiş parçanın adıdır; zurnanın ağız kısmına kuvvet vererek çatlamasını önler. Etem de nezik de hareket eder, sabit değildirler. İstenildiğinde çıkarılır ve ayrı ayrı muhafaza edilebilirler. Bazı zurnalarda bunların sabit olanlarına rastlanırsa da pek makbul değildir.

c) Soluk deliği ile döş deliği adı verilen delik

zurnanın nezik kısmının ilk deliği arkasındadır. Zurna çalanlar bu deliği fazla kullanmazlar. Nedenini ise Abdal Kara Ali adlı zurnacı şöyle açıklamıştır : "Efendim, soluk deliği adamın burnuna benzer; adam oğlu ekmek yerken, su içerken burnu olmazsa nefes alamaz, onun için biz o deliğe parmak dokunduramayız." Nefes deliğinin genizden bir ses çıkarmış olduğu anlaşılmaktadır.

d) Zurnanın boru üzerinde, sağ ve soluna açılmış ince delikleri ise, "cin" ve "şeytan" deliği adı verilir.

e) Zurna borusu, zurnanın ses çıkaran geniş ve açık ağzına denir. Borunun kenarları ve üstleri genellikle gümüştendir. Borunun sağlı sollu iki tarafında genellikle üçer tane, cura borularında ise ikişer tane şeytan deliği bulunur.

f) Hava döndüren adını alan bu zurna delikleri yedi tanedir. Adından da anlaşılacağı gibi, havadöndüren delikleri, ezgiyi seslendirmeyi sağlar.

g) Avurtlak, Etem'e geçirilen yuvarlak bir parçadır. Odundan, kemikten, her türlü madenden yapılabilir. En makbulü, koyunun kürek kemiğinden yapılmış olanıdır.

h) Kamış : Sipsi adını da alan bu düdük, zurnanın kendisidir. çünkü esas sesi çıkaran budur. Sipsi kamıştan yapılır. İçi delik kamış, bir süre suda bırakılıp yumuşaması sağlanır, sonra bir ucu inceltilerek basılır ve diğer yuvarlak ucu Etem'in içine yerleştirilir. Böylece zurnanın yapımı tamamlanır.

TULUM ZURNA :

Tulum, koyun, keçi veya oğlağın içi boşaltıldıktan

sonra, tüyleri temizlenir, ayakları yukarı tarafından kesilir. Meydana gelen deliklerden ikisi hava kaçırmayacak şekilde kapatılır. Ön ve arka delikler de kapatılır. Diğer ikisinden ki, sağ ön ayak ile sol arka ayağın deliklerider, ön ayağa tahta bir boru, arka ayağa da üstü delikli iki boru raptedilir. Böylece meydana gelen alete "Tulum Zurna" adı verilir. Ağızlık vazifesini gören tahta borudan üflenerek tulum şişirilir. Deri hava ile dolunca karşısında bulunan delikle borudan ses çıkmaya başlar ve istenilen hava, benzerlerindeki perdelere basılarak çalınır. Tulumu sürekli şişkin ve gergin tutmak gerekir. Aksi halde çalmak mümkün olmaz.

Tulumu meydana getiren kısımlar şunlardır :

a) **Goda veya Lülük :** Derinin sağ ön ayağına takılan, üflenecek kısımdaki tahta boruya bu isimler verilmiştir. Bu boru vasıtasıyla tuluma hava doldurulur. Deriye raptedildiği yer, havanın kaçmasını inleyecek şekildedir.

b) **Gövde :** Bu kısım tulumun kendisidir. Gövde, hayvanın cinsine göre küçük veya büyük olabilir. Genellikle oğlak derisi kullanılır. Bazı yerlerde büyük tulum zurnalara "guda" adı verilmiştir.

c) **Nav :** Tulum üzerindeki delikli borulara bu ad verilir. Bu borulara "yuturucular" adı da verilmektedir. tulumlarda iki boru mevcut olup, bunların biri beş, diğeri bir veya iki delikli borulardır. Ağaçtan veya şemsiye sapından yapılmaktadır.

d) **Tekne :** İki borunun dayandığı, ağaçtan yapılan tekneciktir.

e) Karaşin : Boruların son bulduğu boynuza bu isim verilmektedir. Bu kelimenin Gürcüce olduğu ve Gürcüce'de "kar" kelimesinin boynuz manasına geldiği ifade edilmiştir.

Resim 16. Tulum zurna

Tulum kelimesi Çağatay metinlerinde de geçmektedir : "Hâce Kelân neyinin ayıda meclis - i sürb buldı, bucur navahı sıydagı kâfirler bir nice tulumu çağrlar kilürdilar...."17

Burada anlaşıldığı üzere "tulum", XV. - XVI. yüzyallarda Hindistan Timuroğulları İmparatorluğunun kurucusu, Türk edip ve şairi Babür Şah'ın en mühim eseri, Çağatay lehçesi ile yazılmış ve Türkçe'nin en büyük nesir abidelerinden biri olan Babür - Name adlı hatırasında yer almıştır.

Tulum sözünün aslı Rumca "dulimas" kelimesidir ve gayda demektir. Türkçe tokmak fiilinin kökünden gelir. XVIII. yüzyılda Antepli Asım, mây - ı meşk,nây - ı enban gibi Farsça birleşimleri tercüme ederken, "Türkî'de kayda denildiğine, tulum borusu demek olduğunu" söylemiştir. O halde ; kayda sözü tulumun içerdiği bir kelimedir, diyebiliriz. İran'da gayda çalınıyor ve Nay - ı enban deniyordu. Kayda, zamanla gayda olmuştur.

---

(17) Babürşah Tl Babür - Nâme'den

XVII. yüzyılda Evliya Çelebi gaydaya Tulum düdüğü demiş, Rusya'da icat edilmiş olup, çobanlar çalar diye eklemiştir.

XVI. yüzyıldan bir Anadolu metninde ise Gayda'nın gevde (gövde) kelimesiyle olan yakınlığı üzerinde durmuş tur. Gayda, Avrupa'da, özellikle İskoçya'da halâ kullanı lan bir çalgıdır.

Tulum zurna bugün, yurdumuzun Doğu Karadeniz bölgesinde kullanılan ve sevilen bir çalgımızdır.

KAVAL :

En ilkel nefesli çalgılarımızdan biridir. Adı Öz Türkçe'de içi boş delik anlamına gelen "Kav" sözcüğünden kaynaklanır.

Kaval'ın yeri, köylerde halkın gözünde zurna kadar değerlidir. Zurna davulla bağdaşır, bir bütünlük kazanır, fakat kaval, koyunları bile büyülü sesiyle etkiler. Kabartma resimlerde daha kaval çalan çobanlar vardır.

Yüzyıllar boyu Osmanlı İmparatorluğu idaresinde kalmış Balkan devletlerinde de kaval, bilinen çoban çalgısının adıdır.

Evliya Çelebi de eserinde, çoban kavalından şöyle bahsetmektedir : "Çalanı 100 kişidir. Mucidi Musa Aleyhisselâm'dır. Aleminden dokuz delikli bir sazdır."

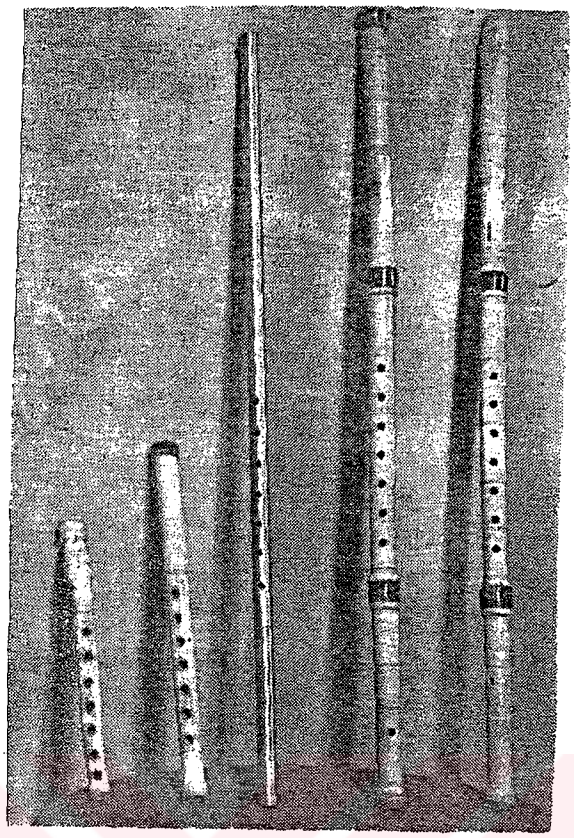

Resim 17. Soldan sağa; Cin düdük, Karabaş düdük veya Ada düdüğü, Madeni kaval(dilsiz),Kaval(dilli)

Bugün Çukurova yörükleri arasında nefesle çalınan çalgılar arasında ilk sırada yer alan kavalın, Türkmenlerden Araplara geçmiş olduğu düşüncesi yaygındır.

Kaval, dilli ve dilsiz olmak üzere iki türdür.Dilli kaval, düdük gibi üflenerek çalınır. Dilsiz kaval ise ney gibi eğik tutularak çalınmaktadır. Küçük, orta ve büyük boyda olur. Dilsiz kaval genellikle ağaçtan, nadir olarak da madenden yapılır. Uzunlukları 70 - 80 cm. arasındadır. Önde yedi deliği, arkada da bir deliği vardır.

MEY :

Mey de kaval ve zurna gibi eski yüzyıllardan günümüze gelen nefesli çalgılardandır. Asya'da bazı farklılıklarla halâ kullanılmakta olduğu, yalnız adına

"Balaban" dendiği tesbit edilmiştir. Ancak unutulmaması gereken nokta şudur ; Mısırlılar bu çalgıyı XVI. yüzyılda ve belki daha da eski dönemlerde Irak'tan edindikleri halde, Firavunlar Mısırından kabartmalarda Mey'in resmi vardır. Kaynaklarda ise "mayıt" olarak geçmiştir.

Evliya Çelebi, Mey'den, Asya'daki adıyla şöyle bahsediyor : "Belban (balaban), Türkmen kamışlı düdüğüdür. Şiraz'da icat edilmiştir. Türkler tarafından çok kullanılmıştır. 100 çalanı vardır."

Meragalı İbni Gaibi ise, Farsça kitabında "nay -ı balaban" (kamışlı düdük) olarak yazmıştır. Şu halde eski Anadolu metinlerinde balaban adıyla görülen çalgı,Mey'in bir karşılığıdır ve türkçe bir kelimedir.

Mey, zurna ailesindendir. Bugün özellikle Kuzeydoğu illerimizde kullanılır. Duygulu ve canayakın, yanık bir sese sahiptir. Üstünde tepeye geçirili yassıtılmış "kamış" vardır. Kamışın biraz altında kamışı sıkıştırmaya yarayan "kıskaç", onun da az altında bombeli bir kısım bulunur. Son olarak önünde sekiz delik bulunan "gövde" meyi tamamlar. Uzunluğu yaklaşık 30 cm. dir. Erik ağacından yapılanı makbul sayılır.

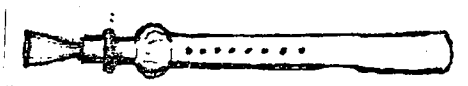

Resim 18. Mey

4.2. KENDİNDEN HAVALILAR

Çok eski çağlara ait olan ve bugün hiç bilinmeyen Fırıldak, Zırıltı, Civciv.....gibi bu aletler, başta çocuklar olmak üzere çeşitli yerlerde kullanılmıştır. Bir ağız orgu olarak tanımlanan "Çıpçığ", VIII. - XVI. yüzyıllar arasında kullanıldıktan sonra unutuldu.

Daha basit ve ilkel olduğu için önce Ağız Tanburası'ndan başlayacağız. Ağız Orgu, Türk halkı arasında pek fazla görülmüyordu. Daha çok Türk saray kültürü ile şehir kültürü içinde yer almıştır.

4.2.1. AĞIZ TANBURASI

Bu deyim ilk olarak Evliya Çelebi'nin kitabında borular ile ilgili bölümde görülmektedir. İç Asya Türklerinde bu alete "demir kopuz" adı verilir ve çok yaygındır. Ağız tanburasını daha çok kızlar ve çocuklar çalarlar. Bazen de performans toplamak için çalınan bir sazdır. Çalması oldukça zor olmasına rağmen çok sevilmiş ve kullanılmıştır. Her türlü melodi çalmaya uygundur.Genizden gelen bir sesi vardır. Genellikle Kırgız halk musikisinde çok görülmüştür.

Sesi kalın ve dalgalıdır. Fakat zengin bir ses alanına sahiptir. Çift sesli olarak da çalınabilir.

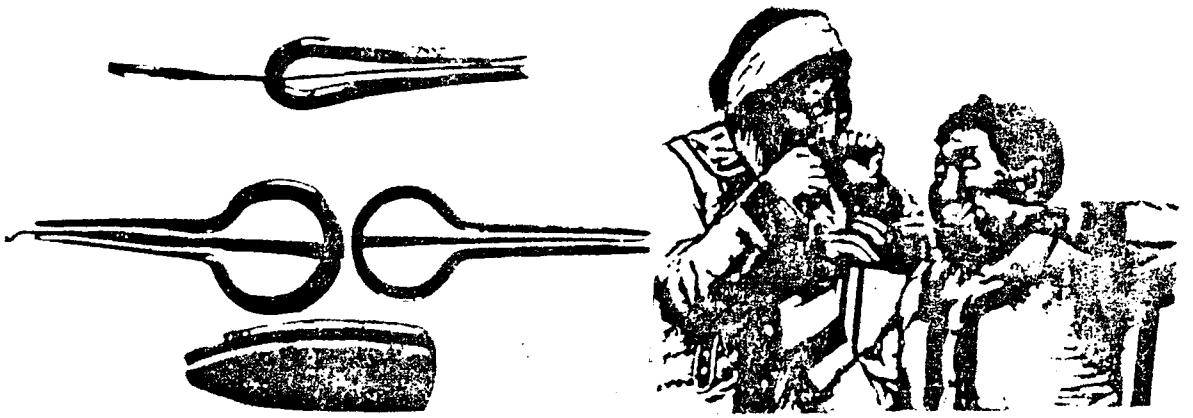

Resim 19. Kuzey Türklerinin Ağız Tanburası

Demir kopuz denilen ağız tanburalarının özel repertuarları vardır.

Bugün bazı müzik topluluklarında, özellikle Prof. Rahmi Oruç GÜVENÇ'in kurduğu ve ruh hastalıklarının tedavisinde kullandığı Ağız tanburası, Kuzey Kafkasya, Urallar ve Uzak Doğu müziğinin vazgeçilmez bir çalgısıdır.

Şan - Kopuz, Kazak Türkleri tarafından çalınan,ağız çalgısına verilen bir addır. Türkmenler arasında "gopiz" denilen bu alet iki telli dutar, giçek ve düdüklerin skalalarına uygundur. Ruslar Şan - Kopuza "vargon" derler. Altay Türklerinde ağaçtan yapılanı da vardır.Yine Tuva bölgesinde de bu aletler ağaçtan yapılmaktadır. kamıştan yapılan ağız tanburalarına Huluzan Komus, yani kamış kopuzu adı verilir.

Özbek Türklerinde bu çalgıları daha çok kadınlar çalmışlardır. Çok yaygın değildir. Özellikle Türkmen Tanburaları, çok eski çağlardan gelen bir iç Asya çalgısıdır.

BÖLÜM 5. ESKİ TÜRK VURMALI ÇALGILARI

5.1. KENDİSİ SESLİLER

a) **Vurmalılar** : Ezgi eşliğinde kullanılagelen çal gıların en basiti, el çırpma veya sert maddeleri birbirine vurmadır. Böylece bazısı ses veren çalgılar, bazısı da ezgiye ritm katan çalgılardır.

b) **Vuruşturmalılar** : Daha çok aleti içerir. Bunların en eskileri Zil ve Çalpara'dır. Zil'e Ortaçağda Sanç da denirdi. Daha sonraları tekkelerde Halile, Zilli Maşa, Şakşak gibi aletler kullanılmıştır. son yüzyıllarda ise bu çalgılardan başka Rakkas zili (parmak zili) , mehter zili, Kaşık ve Kayrak görülmektedir.

ZİL :

Çerik, Ceng, Sanç gibi Türkçe kökenli bu sözcükler unutulmuş, bunların yerini yabancı kaynaklı "Zil" sözcüğü almıştır. Orta Asya kökenli bir alettir. Bazı batı kavimlerinde zile rastlanmışsa da, bu çalgının doğudan geldiği kesindir.

Ahmet Vefik Paşa, bu kelimenin asıl Farsça olduğunu yazmıştır. Fakat Farsça sözcüklerde bu kelimeye rastlanmıyor. Zil ile ilgili söylenmiş başka görüşler de vardır.

Ziller pirinçten veya bakırdan dökülür.Parmaklara

raksta takılan oyun zillerini eskiden Köçek ve Çengiler çok kullanmıştır. Her iki elde birer çift olmak üzere dört tanedir. Bu metal pulların ortasındaki delikten geçirilmiş ipliklerle parmaklara takılır. Çok ustalık isteyen ve çalarken usül vuran bu ziller, bugün önemini yitirmiştir.

Resim 20. Parmaklarında oyun zilleri ile rakseden çengiler.

Mehter musikisinde kullanılan ziller vardır ki, bunlara "mehter sançları" denir. En iyi sançlar dövme metalden yapılırdı. Bu gibi ziller ve gonglar daha iyi ses verirdi. Bunların yapısında kalay - bakır gibi alaşımlar da kullanılmıştır. Usta zil yapımcıları, sanatlarını bir sır gibi saklamışlar, sırları da kendileri ile birlikte unutulup gitmiştir.

Zil adı deyimleri de geçmiştir. Zil takınmak, zilsiz oynamak anlam olarak "pek sevilmek" demektir. Zil gibi, açlıktan zil gibi titreyen ... hep mecaz olarak kullanılan tabirlerdir. Anadolu kaynaklarında en eski

olarak, XIV. yüzyıl başlarında bir yazma metinde zil görülmektedir. Tekkelerde eskider iri zillere mevlevîler "Halile" derlerdi. Çalanlara da "Halilezen" denirdi.

Avrupa'ya zil XVIII. yüzyıl başlarında girmiştir. Ünlü kompozitör Gluck, bir operasında Zil'e de yer vermiştir. Fetis "Manual des Compositeurs" adlı eserinde bunu belirtir ; adının "Cimbalen Turques", yani "Türk Zilleri" olduğunu yazar.

Resim 21. Mehter zili

KAŞIK :

Kaşık, Anadolu'da Mersin, Silifke, Konya ve Antal ya başta olmak üzere bir çok yörede ritm unsuru olarak, özel bir şekilde tutularak çalınır. Kaşıklar genellikle şimşir ya da meşe ağacından yapılır. Kimisi daha tiz ses vermesi için fırınlanır. Toplu oyunların yanı sıra tek kişiyle oynanan oyunlarda da kaşık kullanılır. Her iki ele birer çift kaşık alınır. Bunlar Konya yöresinde olduğu gibi, kaşıkların ağzı avuç içine sırt sırta getirilip, sapları parmakların arasına sıkıştırılarak çalınır.

XVI. - XVII. yüzyıllara ait minyatürlerden, Horasan bölgesinde "Kaşoğ" adıyla eski çağlardan beri çalınmış olduğu ve oynandığı anlaşılmaktadır. Kaşık oyunları, Türkistan ve Kuzey Afganistan'da Uygur kökenli Türk Toplulukları arasında bugün de yaşamaktadır. Ayrıca Girit adasında da bilinmekte ve Türkçe "kaşık" sözüyle ifade edilmektedir.

5.2. DERİSİ SESLİLER

DEF :

Def veya Tef, kelime olarak İbrani metinlerinde geçmektedir. Adı Arapça kökenlidir ve bütün İslâm ülkelerinde bu ve buna benzeyen isimlerle anılır. Farsça' da Duf, Arapça ve batı dillerinde Defik olarak kullanılan bu saz, Türkçe'de def olarak yerleşmiştir. Eski kültür hazinelerinde ilkel şekillerine rastlanıyor.

Avrupa'ya, Arapların aracılığı İspanya' dan geçmeştir. Bugün İspanya ve Güney İtalya'da bilhassa çingene dansör ve dansözlerinde, ellerine alıp oynamak suretiyle Def çalan çoktur.

Resim 22. Tef (Def)

Karakteristik bir ses tınısı olması sebebiyle bazı bestekârlar, eserlerinde bu aleti kullanmışlardır. Bu suretle saz heyetine dahil olmuştur. Son zamanlara kadar Def'e Türkler bazen Daire de demişlerdir. Kullanıldığı yer ve şekle göre değişik isimler alır. Türk deflerinin başlıca şekilleri, klâsik def (daire, hanende defi) Laterna Defi, KaragözcÜ Defi (Paslof), Ayıcı Defi (çingene defi).

Def, kaliteli bir ağaçtan (genellikle ceviz) yapılmış dar ve ince bir kasnak Üzerine gerilmiş, tef koyunu veya toklu denilen dokuz aylık yavrusunun derisinden yapılır. Kaynağın çapı 30 - 40 cm. kadardır. Kasnak içine açılmış, özel yuvalara yerleştirilmiş "Zingirdek" denilen pirinçten ya da bafından yapılmış, sayıları 4 -6 çift arasında değişen madeni ziller takılır. (Zingirdeksiz def kullanıldığı da olur). Kaynağın eni ise 4 - 6 cm dir. Kasnak Üzerine değerli ağaçlardan kaplamalar yapılarak ya da fildişi, bağa, sedef işlenerek yapılmış deflere bugün özel koleksiyonlarda ve müzelerde rastlanmaktadır.

MAZHAR :

Defin bir başka şeklidir. Tekkelerde kullanılan deflerin en büyüğüdür. Zilsizdir. Kasnağına çifte kiriş gerilmiştir. Bunların kasnağında süslemeye rastlanmaz. Kasnak çapı 50 - 60 cm. kadardır. Bir diğer adı da "Bendir, Bender" dir.

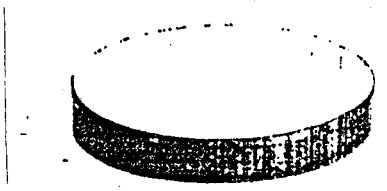

Resim 23. Mazhar (Bendir)

Klasik Türk müziğinin ve Tasavvuf müziğinin Kudüm ile birlikte başlıca vurmalı sazı olan Bendir, mevlevilik dışında Bektaşilik, Rıfailik gibi tarikatlarda da kullanılmaktadır.

DÜMBELEK :

Dümbelek, Sümerlerde "Balag" denen alete çok yakındır. Çifte Nakkare'nin eski İstanbul halkı dilindeki adıdır. Öteden beri değişik adlar altında Ortadoğu' da Kuzey Afrika'da ve Anadolu'da halk arasında kullanılan bir vurmalı çalgıdır. Ege köy düğünlerinde kadın dümbelekçiler, türküye ritm katmak için çalmışlardır. Meselâ 9 zamanlı aksak usulü vurulurken "dümbül, dümbül, dümbül dümbüldek" derler ki, 9 zamanlıdır.

Dümbeleğir Farsça karşılığı "dümbek" dir ki, Ege köylerinde bu deyim oldukça yaygındır. Anadolu'da dümbelek kelimesini debelek, debildek, deblek, devlek

söylenişinde kullanan yörelerimiz olduğu gibi, "elek" adının da aynı anlamda kullanıldığı olur.

Çalgının kabu çanaktır, yani topraktan pişirilmiş bir çömlektir. Kâse biçimindedir. Ağzına gerili deri veya işkembe, bir ip ağın uçlarıyla dibe doğru gerdirilir (deliklerinden) ; çanak ağ içine oturmuş bulunur ki bu ağ seyrektir. Anadolu'da "küp" de denilir. Arapçası "dürbeke" olup, Türkçe'ye "dümbelek" adıyla geçmiştir.

Büyük seyyah Evliya Çelebi, bu çalgı için şu bilgileri veriyor : Cam (can) dünbeleğini çalan İstanbul'da 300 profesyonel vardır. Çömlek dübeği, Mısır menşelidir ve İstanbul'da 500 çalıcısı vardır. Yemen (Yemenî) dümbeleğinin 16 çalıcısı vardır ; içiçe geçirilmiş bir defle küçük bir dümbelekten yapılmıştır. Makarka (makarna) dübleği hicaz menşelidir. 13 çalıcısı vardır. "18

Dümbeleğin bir diğer adı da Darbuka'dır. Yürük ve Cenup'da (güneyde) yaşayan Türkmen kadınlarının severek çaldıkları bir sazdır. Debleği meydana getiren kısımlar şunlardır :

a) Döş (göğüs)
b) Deblek karnı
c) Deblek kısığı (deblek gırtlağı)

Debleklerin derisi ya davul derilerinden, veya işkembeden yapılır. Deri gerilmeden önce, içine çapraz olarak iki ip bağlanır ve bu iplere bazen küçük ziller takılır. Ziller takıldıktan sonra, debleğin döşünün kenarlarına bolca çiriş (özel bir yapıştırıcı) sürülür

---

(18) Evliya Çelebi, Seyahatname, I.Cilt, S.625

ve deri gerilerek döş kenarı kuvvetli bir iple veya sırımla sıkıca bağlanır. Deri kurudukça gerginleşir, biraz ateşe tutularak tav edilir, böylece istenilen gerginlik sağlanmış olur.

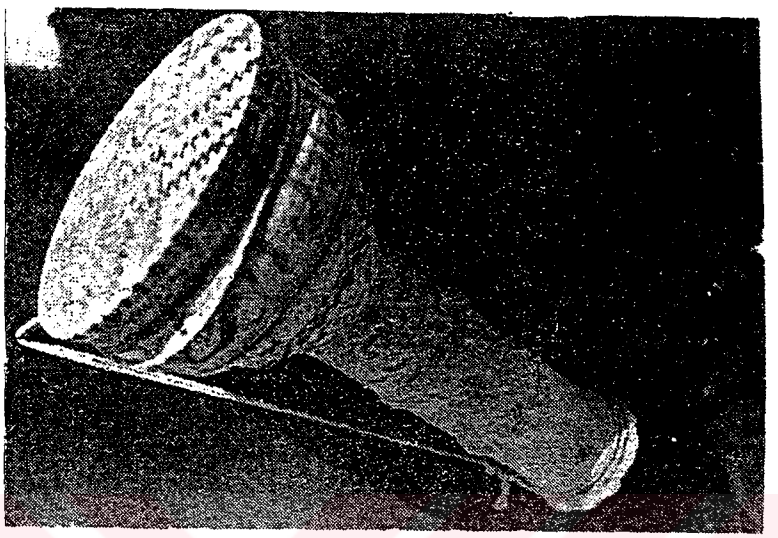

Resim 24. Deblek (Darbuka)

Darbuka ayakta çalınırken sol koltuk altına, otururak çalınırken de sol bacakla sol kol arasına sıkıştırılır. Alt tarafı açıktır. Günümüzdeki darbukalar madeni gövdeli ve akord vidalı olarak yapılmaktadır. Türk musikisinin vazgeçilmez ritm sazıdır.

KUDÜM :

Nakkare'nin gelişmiş şeklidir. Dini ve din dışı musikimizde kullanılan vurmalı sazların en önemlisidir. Bilhassa mevlevihanelerde, bazen de tekkelerde kullanılmıştır. Mevlevilerde adeta kutsal sayılmış ve "Kudüm -i Şerif" denmiştir.

Kudüm, nakkare'den büyük, Kös'ten küçüktür. Kudüm'ün teknesi döğme bakırdan yapılmış, biri büyük, diğeri küçük iki davuldur. Eskiden bakıra daha tok ve

istenilen özellikte ses vermesi için belli oranda altın karıştırılırmış. Gerilen deri en iyi sesi veren deve deri sidir. En uygun ölçünün ağız çapının 28 - 30 cm. yüksekliğinin 16 cm. olduğu kabul edilir. Bu tasların ağzı geniş, dibi ise dardır. Deriler sicimlerle gerilerek bağlanır, sonra tasların yüzeyi sahtiyan (boyanmış deri) ile kaplanır. Kudümün tabanının yere değmemesi ve ses renginin bozulmaması için sehpaya benzeyen özel simitlerin üzerine oturtulur. Bu vurmalı çalgı, uçları keçeyle kaplı "zahme" denen ağaç çubuklarla çalınır.

Resim 25. Kudüm

XVII. asır ortalarında çok usta kudüm çalanlar vardı. Evliya Çelebi'ye göre Nakkarezen Ali Çelebi, Üsküdarlı Sadık Çelebi, Sadraazam Damat Melek Ahmet Paşa'nın zenci nakkarezeni en iyi kudüm çalan kişilerdi.

c) Silindirliler : türklerin Avrupa milletleri arasında da tanınmış olan silindirliler sınıfındaki aletlerini Tavıl (davul) adıyla görüyoruz. Pek çok çeşidi mevcuttur. IX. - X. yüzyılda Şaman davulu ve tüngür (düngür) denilen defe benzer davulların varolduğu, yine Anadolu yazmalarında mevcuttur. Günümüzde de halâ yaygın olarak kullanılmaktadır.

DAVUL :

Davul, tartım zenginliğinin en eski kaynaklarından biridir. Çeşitli tipleri Ülkemizde olduğu gibi, her Ülkede de mevcut olmuştur. Asya'da vurma saz çeşitleri olarak çok önceden beri zengindi.

Davul, kullanışındaki kolaylığı kadar, coşturmaya, debdebeye, hatta savaşta düşmanı ürkütüp yıldırmaya elverişli oluşuyla, ününü ve adını asırlar boyunca üstün tutmayı başarmıştır. Eski Mısırlıların büyük davula "Tabl-i Kebir - i Türkî" demeleri, davulun saltanatını anlatan bir deyimdir. Ayrıca Habeş kilisesinde uzun yıllar süren bir gelenek halinde "Turgî" veya "Sultanî" adıyla nice zaman davul çalınması buna başka bir örnektir.

Türkçe ağaç kütüğü anlamına gelen tomruk ve tümrük kelimesinin Uygur, Azeri ve Anadolu söylenişindeki Tüm, Tum ve Tom kökü, topak, tombalak ve toparlak nesne anlamıyla top hecesini andırır, şöyle ki Toros bölgemizde tomburlak sıfatı, yuvarlak şey demektir. Macarca'da ise dop, davul demektir. Buna dümbek, dübek, dönbek, dümbelek kelimelerinin hepsi vurmalı saz ve davul sınıfına girer.

Davulun, halay gibi oyunlarda coşturuculuğuna dair tarihte kayıtlar vardır. En eski buluntular, Asya' daki Hunlara aittir. Hun beyine gelin gelmiş Çinli bir kadın, şairmiş. Memleketine gönderdiği mektubunda şunları dile getirmiş :

Davulu her gece durmaz döverler
Tâ güneşler doğana dek dönerler

VI. yüzyıl sonlarına doğru Bizans'tan yola çıkan bir gezginler kafilesi Asya'ya gelmiş, kafilenin yanına gelen mecûsi[x] dinciler, ateş yakarak Göktürk diliyle şarkılar söylemişler, zillerle, küçüklü büyüklü davullarla bir ahenk tutturmuşlar. Şarkı durmadan sürmüş, ateşler yakılarak ayinler yürütmüşlerdi... (dönüşlerinde kaleme aldıkları Rumca hatırattan).

En eski Turanlılar'ın iri davul ve kösleri genellikle ordu ve hakan mahiyetinde, daha küçüklerini Şamanlıkta kullandıkları anlaşılıyor.

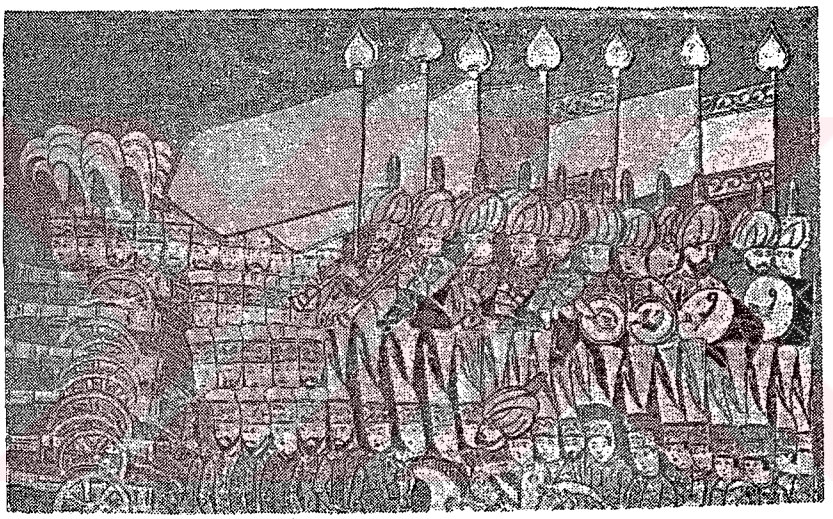

Resim 26. Mohaç savaşından (Celâlzâde Vekayinamesinin) bir minyatüründen)

Üsten derililer küvrük (islâmiyet dönemindeki kös) çift derililer tümrük ve tavul, ayinde kullanılanlar tüngür ve tabık (Şamanlıkta daima mevcuttu) kullanılmıştır. Doğu Türkmenistan'da "Çindavul" adlı madeni gövdeli davullar hala vardır. Orta Asya, vurmalı saz merkezlerindendir.

Eski Türkçe'de rüzgâr ve fırtına anlamına gelen bir "davul" kelimesi mevcuttur. Fırtına anlamındaki davul Çağatay, Kırgız ve Kazan dillerinde bulunduğu gibi,

---

x Zerdüşt dininde bulunan, ateşe tapan kimse.

Karaimler'de de davula tavul denir. Kaşgarlı Mahmut, eski Türklerde davul takımına toğ denilmiş olduğunu belirtmiştir.

Görülüyor ki davul ve fırtına, Asya efsanelerinde de birleşiyor. Asya ile Anadolu arasındaki Türk kültürünün bırakmış olduğu izleri Iklığ, Ozan, Kopuz, Tabilhane ve benzeri konularda olduğu gibi, davul çeşitlerinde de görüyoruz.

Yukarı Asya Şaman davulları, eldeki belgelere göre Türk davullar tarihinin başlangıcında yer almaktadır.

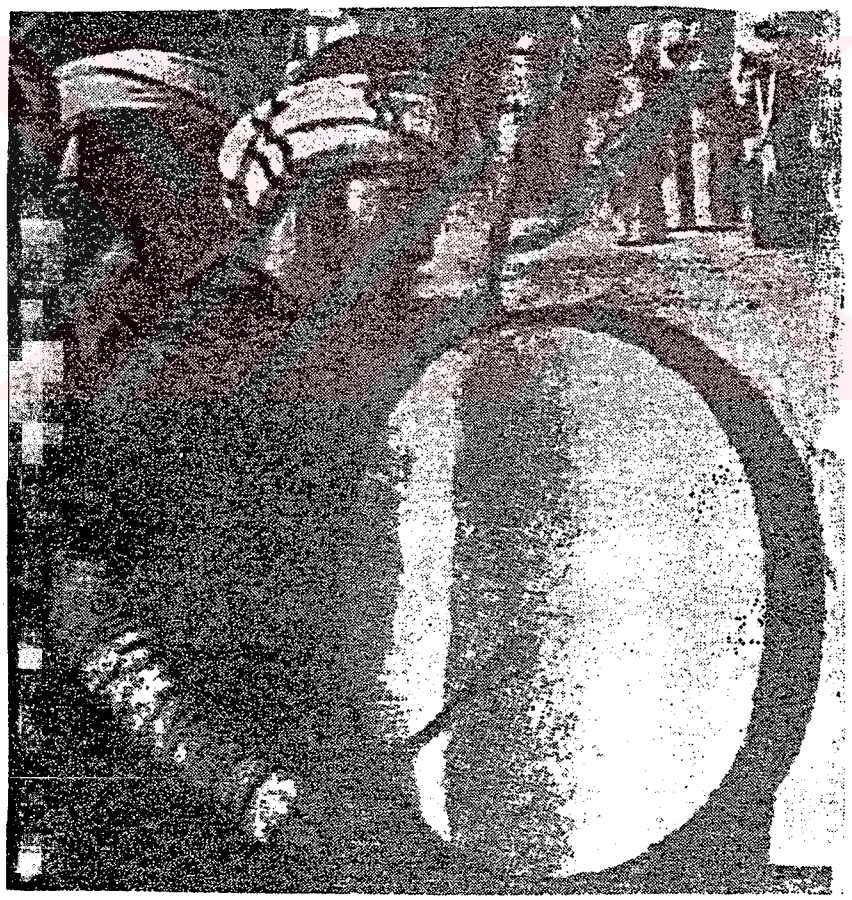

Resim 27. Türk davulu (XVI. yüzyılda ressam Viltore Capaccio fırçasıyla yapılmıştır.)

Davulun Öztürkçe adı "Töngür"dür. Bazı Türk boylarında "bar - par" adıyla anıldığı olur. Bugünkü adı, Arapça kökenli "Tabl" kelimesinden Türkçeleşmiş, bütün Türk lehçelerinde bu şekilde yaygınlaşmıştır. Davul adı batı dillerine de geçerek, bu dillerin fonetik[x] yapısı içinde değişik şekillerde kullanılmıştır. Halk musikimizin en eski ve en karakteristik ritm sazıdır.

Eski yüzyılların aydınlanmasını sağlayan ünlü Dede Korkut hikâyelerinde tavul ve tavlunbaz anlamdaştır. Bazen savaş, bazen düğün çalgısı olur :

"Gümbür gümbür davullar çalındı ; burması altun tuç (tunç) borular çalındı."

"Tavlunbaz urup yundları ürküttü, ketürüp ol koruya koydu" (XIV. yüzyıl diliyle).

(İlk harfin d'leşmesi, Anadolu'da sonraları meydana gelmiştir.)

Davlunbaz çalınır, çalkalanır güller
Şahin ağlar, turna ağlar, tel ağlar
Gevheri,

Davlumbaza vur turayı
Dünden avladık buradı
Dertli.

Davulla ilgili atasözlerimiz de ezelden beri dilden dile söylenmiştir :

"Davulan sesi uzaktan hoş gelir"

"Anlayana sivrisinek saz, anlamayana davul zurna az"

---

x Ses bilim

Davul, şiirlerde de yer almıştır :

"Hoş gelir âvaze - i davul ü zurna dûrdan"

Molla,

"Anlamaza davul çalsan az gelir
Anlayana sivrisinek saz olur."

Mestî

"Davulda zurnaya, hamamda kurnaya", Kamber misali her toplantıya çağrılmadan gelmeyi iş edinmiş ve buna dadanmış kimseler hakkında kullanılır.

Davul hakkında değişik kaynaklarda bir çok yazıya rastlamak mümkündür. Ancak en sağlam bilgileri aralarından seçmek zorundayız. Değerli araştırmacı ve folklorcu Ali Rıza YALGIN, Adana Müzesi Müdürlüğü görevinde bulunduğu sırada davul, vb. çalgıları incelemiş ve "Cenupta Türkmen Çalgıları" adlı bir kitap yazmıştır. Bizlere çok faydası olan eserin, Depki Çalgıları bölümünden bir kısım almayı uygun gördük :

"1. Davul : Bütün Türk aleminde olduğu gibi, Güney Yurt Yürük ve yerli halk arasında baş çalgıdır.

Hemen her obada, bilhassa yayla günlerinde davulcu yamak Türkmen abdalları, bir çok vesileler ile davullarını gümleterek Yürükleri eğlendirip oynatırlar.

Davul düğünlerde, güreşlerde, cirit oyunlarında,at koşularında, hatta aşiret kavgalarında yer tutan ve heyecan veren bir çalgıdır.

Büyük davullara KABA DAVUL, küçük davullara CURA DAVUL ve DAVULBAZ adları verilir. Yürük abdallarının

kullandıkları davullar ekseriyetle küçük yani CURA davullarıdır. Bu davulların biçim ve teknik bakımından teferruatlarıyla beraber bütün aksamının aldığı isimler kaba ve cura davullarla hiç değişmez.

Resim 28. Davul, zurna ve küçük davul

Gerek kaba ve gerekse cura davulunu meydana getiren davul aksamı şunlardır :

Müzik vitrinimizin "1" numarasını teşkil eden cura davulunun A - parçasına KASNAK denir. Kasnak, iki deriyi kuvvetli bir suretle saran geniş üstüvane şeklindeki ağaç tabakanın ismidir.

Kasnaklar, ekseriya kavak veya ceviz ağacından ince kesilerek tabaka halinde çıkarılmış tahtalardan yapılır. Bu tahta tabaka biçildikten sonra suya konur, iki üç gün suda durur. Sonra közlü bir ateş külünün içinde otlatılır, (ütülenir). Bundan sonra usulca bükülerek silindir haline getirilir. Bu silindirin birbirlerine birleşen iki ucu delinerek kuvvetli bir çarık sırımı ile güzelce ve sağlamca dikilir. Bu ameliyatta demir çivi kullanmak adet değildir.

Cenubî Anadolu'da bu kasnakların ve hatta davulların en iyileri Gaziantep'te yapıldığı kanaati vardır.

D - Davul Tokmağı : Buna TOKMAK denildiği gibi, ÇOMAK ve ÇÖVEN de denir. Ağaçtan yapılan bu tokmağın sapı, bir de güdük denen ağacın düğümlü ve kalın yeri vardır. Tokmaklar ekseriya yabani armut veya yabani gül ağaçlarının köklerinden yapılır. Zengin davulcular davul tokmağını gümüş zincirler ve gümüş bileziklerle de süslerler. Davulcu davul çalarken tokmağın indirdiği darbelerin adına da çöven derler. Yukarıda tokmak olarak gördüğümüz çöven sözü, burada sesin de adı olmuştur.

Resim 29. Osmanlılar döneminde bir davulcu

E - ÇIBIK : İnce bir değnektir. Bu değnek dağ kirazı ağacından yapılır. (Muhitimizde dağ kirazı kızılcık adıdır.)

Bu değnek davulcunun sol elinin baş ve şehadet parmaklarının ucu ile tutulur ve davul çalınırken öbür

parmakların hareketleri ile çıbık darbeleri davula bir nevi tranpete vazifesi gördürür. Abdallar çıbığın sadasına Dem tutma derler. Abdallar davullarını Gaziantep'ten teimin edemedikleri taktirde Tatevcilere (tahtacılar) sipariş ederler. Tahtacılar kasnağı yapıldıktan sonra davulcu abdallar diğer aksamını kendileri onarırlar.

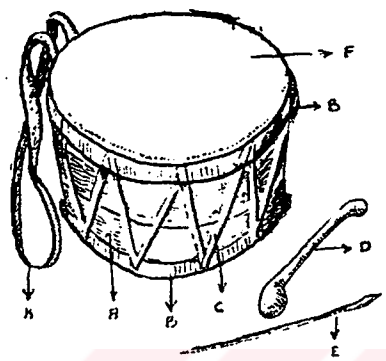

A = Kasnak
B = Deri çenberi
C = Çakşırı kayış
D = Davul lokmağı
E = Çıbık
F = Deri
K = Kayış

Resim 30. Davulun kısımları.

Davulun B - kısmı DERİ ÇENBERİ adını alır. 5 cm. genişliğinde biçilen bu çenber, tıpkı kasnak gibi, daire haline getirildikten sonra dikilir.

Deri çenberine, ıslak derinin çevresi kaynağa göre kesildikten sonra gerilir, kasnağa dolanır. Bundan sonra kasnağın üstünde deri çenberinin davul kasnağı kutrundan (çap) büyük olmasına dikkat edilir ; çünkü çenber kasnağın üstüne geçecektir.

Bundan sonra C - kısmına ÇAKŞIRI KASNAK KAYIŞI yahut DAVUL KAYIŞI geçirilir. (Çakşırı kelimesi, köşeli bir şekil göstermektedir.) Bu kaşışların uçları çenberlere geçer ve çenberi sıkıştırmaya yarar. Her davulda kasnağa geçmiş iki çenber olduğuna nazaran, çakşırı kasnak

davulun ses düzenini sağlar. Çakşırı kasnak gerilip gevşeyince davulun sesi tabiatıyla tizleşip kabalaşır. Bunun için abdallar kayışları gevşetme ve sıkma ameliyesine düzen derler.

F - DAVUL DERİSİ : Davul derileri mutlaka keçi veya dana gönlerinden (tabakalanmış deri) temin olunur. Davulcuların tecrübelerine göre diğer derilerden davul gönü olmaz. Zira başka hayvan derileri davul sesi vermediği gibi çabuk da çatlarmış. Davula gerilecek deriler hastalıksız ve genç keçi ve danalardan seçilir. Davul veya def derisi olacak gön evvela tuzlanır, bir yere güzelce odun çiviler le gerilir, deri iki gün güneşte kaldıktan sonra sonra, olduğu yerde üzerine bolca süt dökülür ve sütün içine kâfi miktarca dövülmüş sap tozu katılmış bulunur. Bu karışım derinin üzerinde bir saat dinlendikten sonra ıslanmış derinin içi, iki ucu elle tutulabilecek bir bıçakla, iyice kazınır, derinin içindeki et pürüzleri ve pislikler tamamen kaybolur. Sütlü şapla derinin tabakalanmasına, derinini yumuşaması denir.

Bundan sonra derinin kıllı tarafı kalır. Bunun için kazanda kaynamış çam kabuğu, dövülmüş palamut, dövülmüş mazı ile pırnar ağacı ve köpek tersi ilavesi ile meydana getirilmiş ikinci karışıma atılır. Deri üç dört gün bu eriyikte kaldıktan sonra çıkarılıp üzerine bir miktar sönmemiş kireç tozu dökülür. Kuvvetle ovularak, bol ve akar suda yıkanır. Bu işe "eyetme" denir.

Şim derinin üzerindeki kıllar, gayet kolay bir surette temizlenir ve süt gibi beyaz deri meydana gelir.

Böylelikle hazırlanmış davul derisi, bir miktar tereyağ ile yağlanıp çok yumuşak bir hale getirilmiş olur.

Deri, davul çenberine ölçülüp biçildikten sonra tabii bir surette çirişle çenbere yapıştırılır. Kuruduktan sonra da davul kasnağı geçirilir ve çakşırı çapraz kayışlarla davula gerilir.

Cura davul, davulbaz, def, deblek derileri de aynı ameliyata tabidir. Yalnız bazen küçük def ve küçük deblekler işkembe derisinden yapılırsa, böyle bir ameliyata lüzum görülmez.

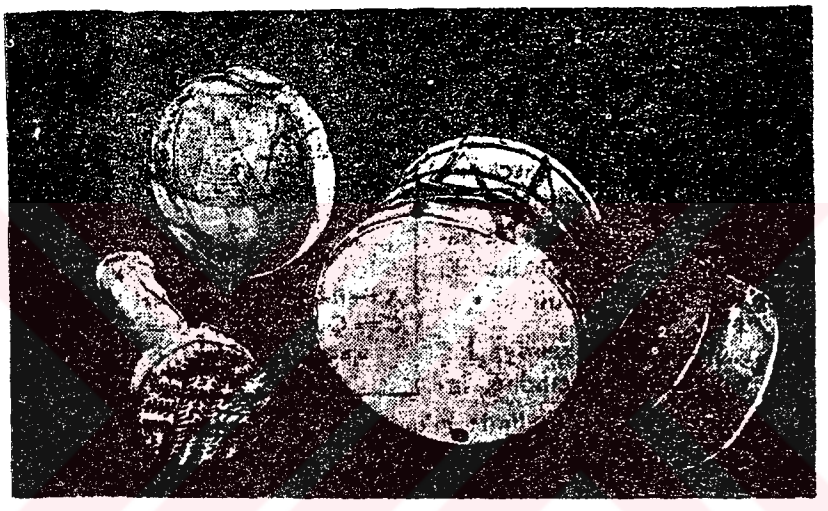

Resim 21. Davul, Davulbaz, Ayırıcı Defi, Deblek
(Adana Müzesinden)

DAVULBAZ :

Davulbaz'a davlumbaz da denir. Küçük bir nevi davuldur. Bu davul şimdi kullanılmamaktadır. Fakat Kozan isyanına kadar kullanılmış olduğu, bazı yürükler tarafından da rivayet edilmektedir.

Davulbaz, bir çalgı olmaktan ziyade bir ilan vasıtasıdır. Aşiret kavgalarında, mühim vakalarda, köyde veya obada, halkı davet için bu alet çalınırmış. Bu sazı çalmak, Ramazan davulu gibi olduğundan, çalanın abdal olmasına

gerek yoktur. Eski zamanlarda davulların yalnız abdallar tarafından değil, herkes tarafından çalındığına dair, bugün yaşayan soyadları şahittir. Antakya'da Davulcuoğlu Necip gibi, yürüklerde ve köylerde DAVULCUOĞLU lakabında insanlara rastlanmaktadır.

Davulbaz'ın eski tarihlerde yaşadığına dair, halk türküleri arasında kayıtlara da tesadüf olunur.

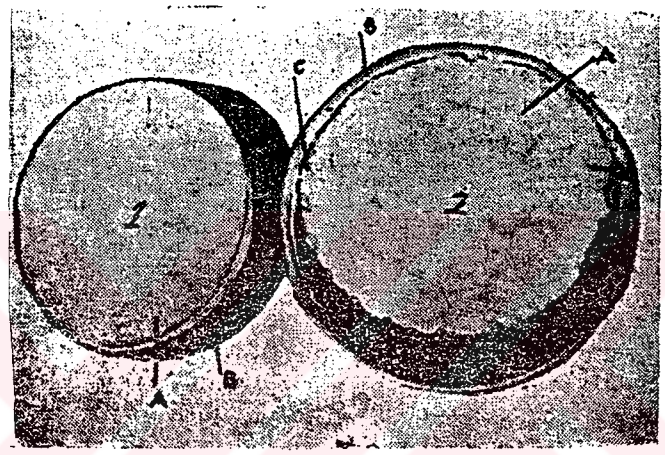

Resim 32. 1. Davulbaz
2. Def

BÖLÜM 6. GÜNÜMÜZDE KULLANILMAYAN ESKİ TÜRK MUSİKİSİ ÇALGILARI

6.1. MIZRAPLI ÇALGILAR

DOMBRA (DUTAR)

Dombra, Dumura, Dutar vb. sazlar Türklerde XV. - XVI. yüzyıllarda görülmektedir.

Dutar kelimesi Farsça iki telli anlamına gelir. Türkmen dutarları, Özbek ve Tacik dutarlarına benzer. Uzunlukları 90 - 120 santim arasındadır. Gövdesi üç köşe veya ovaldir. Türkmenler Dutara "Dombra" veya "Tamdra" adı verirler.

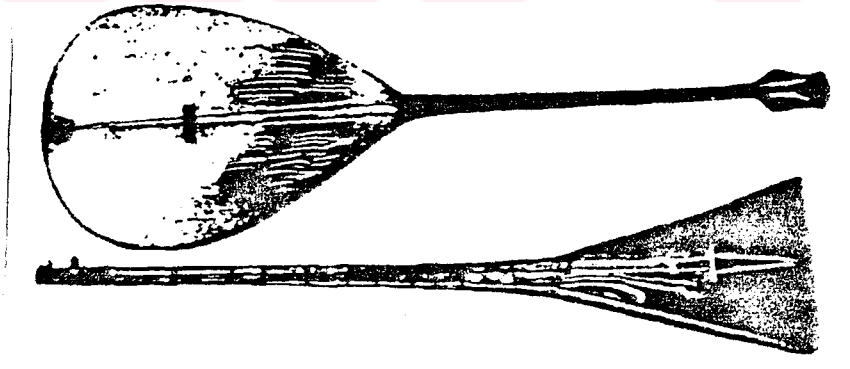

Resim 33. Yenisey - Hakas Türklerindeki Kazakistan Dombraları

Güney Türkmen Dutarlarının sapı kayısı ağacından, diğer bölümleri ise dut ağacından yapılır. Telleri ipekdendir. Kromatik skalalıdır. Özbek Dutarları ve Tacik

dutarları birbirine çok benzer. Uzun saplı, iki telli ve perdeli çalgılardır. Dutarlı azıklara "Bahşı" derler."19

İKİTELLİ

İkitelli, Anadolu'nun çok eski bir saz çeşididir. Bu saz imparatorlukta, Mısır ve Yunanistan'da çok kullanılmıştır. Yunanlılar ikitelliye "Kitelis" demişlerdir. XVI. yüzyıl başları, Rumeli'nin ünlü halk şairi Kaygusuz Abdal, saz ve ahenklere ayırdığı manzumesinde onu şöyle anıyor :

Otuz kopuz, kırk çeşte, elli ıklığı rebab
Hup çalınsun odada "iki telli saz"

İstanbul'da ikitelli, bazen Çiftetelli oyun adıyla anlamdaş olarak da kullanılmıştır.

ÜÇ TELLİ : (SETAR)

Üç telli sazlar, Türk dünyasında eski yüzyıllarda yaygında. Daha çok şehirlerde ve çiftçi ailelerde kullanılmıştır. Adından da anlaşıldığı gibi üç teli vardır. Ancak, sazın yapılışı, dutar ile aynıdır. Bu üç telli Türk sazına Hindistan'da "Setare" denir. Ancak, Setarelerin şekli, akordu ve sesi ayrıdır.

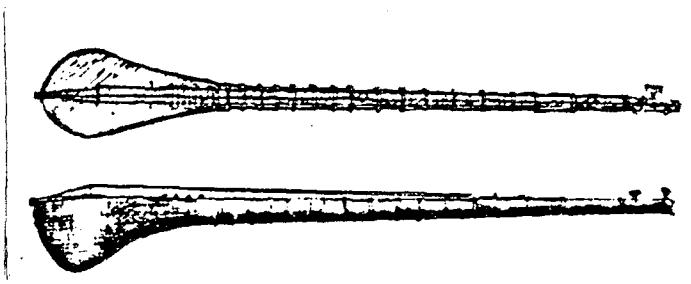

Resim 34 Türkistan Setarı

(19) VERTKOV,V; Atlas Musıkalnıh Instrumentov Naradov Moskova 1963

KARADÜZEN

Bu saz adı Türkistan'da, Anadolu Türkmenleriyle Osmanlı kaynaklarında, Balkanlarda çok sık görülür. Buna rağmen bu saz adının bir tip olarak değil de düzen ve akord özelliği dolayısıyla ortaya çıkmış olması muhtemeldir. (Bozuk ve bozuk düzeni gibi).

Evliya Çelebi, Karadüzen ile İran arasında bir ilişki kurmuştur :

Sazendegân - Karadüzenciyan : "Nefer 50'dir.Mucidi Şehzade Beyazıd'ın Kudüs Ferhad'ıdır. Süleyman Han'ın korkusundan şehzade ile Acem'e firar edüp diyar - ı gurbette eğlence lazımdır diyerek Tansura şekilli Karadüzen sazını İsfahan'da icad etmiştir. Üç kirişli, sürahi gövdeli ve perdeli, garip bir sazdır ki ekseriya pabuççu bekârları çalarlar."20

Farmer ise Albania'da (Kafkas sıradağlarının doğusu) şimdi düzen adı verilen bir çalgı kullanılmaktadır der.

Güneydoğu Anadolu Türkmen folkloru araştırmacısı Ali Rıza YALGIN, Gaziantep taraflarında bu adda bir sazın halâ kullanıldığını ve "Irızva" adlı sazın büyüğü olduğunu görüp yazmıştır.

Karadüzen sazının artık çalınmadığı yerlerde Bağlamanın bu saz adıyla anılarak çalındığı, bu düzene karadüzen denmesi adet olduğu anlaşılıyor.

---

(20) E.Çelebi, Seyahatname, I. cilt, S.639

IRIZVA : (RAZVA)

Irızva adlı sazdan, Güney Anadolu Türkmenleri arasından, yine Ali Rıza YALGIN sözetmektedir. YALGIN'a göre Irızva : "...Dört burmalı ve üç tellidir. Üst tele baştel, ikinci tele orta tel, orta tele ise sarı tel denirdi. Yalnız burmaların bir tanesi kullanılmazdı. Irızvanın ikinci adı da karadüzendi. Irızvalar iki türlüydüler. Ayrılıkları, bunların diğerinden biraz küçük olmasıydı. Büyük ırızvalara Baz, küçük ırızvalara ise Cura derlerdi. Sazın çivi yataklarından çanağına kadar olan yerine kol; eşik yerine eşek; göğsüne döş, tellerin bağlandığı son kertiklere tel damağı, teknesine de kasnak adı verilirdi. Irızvanın perde sayısı onüçtür. Cura ırızvalarda perdelerin genişlikleri biraz daralmaktadır. Ancak sayıları yine onüçtür." 21

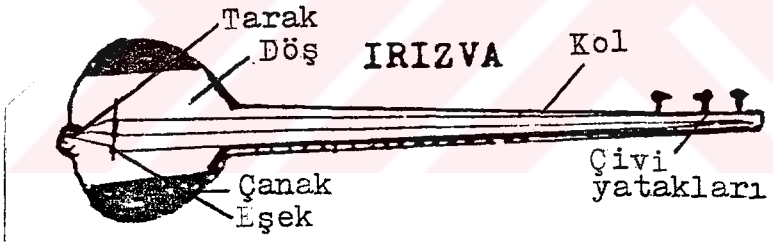

Resim 35. Irızva

ÇARTAR

Çartar deyimi, Çahar - târ, yani dört telliden gelir. İran'da Kemal Haydar Şeyh Safi'nin icadıdır. İstanbul'a Murat Han zamanında getirilmiştir.

ŞEŞTAR (ŞEŞTA)

Bugün yalnızca İran ve Azerbaycan, Kafkasya'da kullanılıyor. Adını, altı telli olmasından dolayı almıştır. Eski Anadolu metinlerinde bu Farsça adlı çalgı,

(21) YALGIN, Ali Rıza; "Cenupta Türkmen Çalgıları" Adana, 1940

"altı kıllı topuz" olarak geçer. Şeştar aslında bir Türk Harp'ı idi. Mızrapla değil, tellere parmaklarla vurularak çalanırdı.

Üç değişik şekildedir. Birincisi armut biçimli, gövdesi udun yarı ölçüsünde ve üç çift tellidir. İkinci Şeştar ın sapı daha uzundur, tel sayısı yine aynıdır.Her iki çalgı da adet olsa gerek bazen ikişerli altı telle çalınmışlardır. Üçüncü Şeştar'da ise göğüs üzerinde iki oktavlık, ikişerli otuz ilave tellidir. Sapı perdelidir.

Taptuk Emre'nin bu sazı çaldığı bilindiğine göre XIII. yüzyıldan beri Şeştar Anadolu'da tanınmaktaydı.Ayrıca büyük Türk Şairi Ahmet Paşa (XV. yüzyıl) , şiirlerinde bu çalgıyşı övmekteydi.

Şeştar da Evliya Çelebi'nin Seyehatnamesinde yeralan çalgılardandır. Ona göre şeştar İran'da Ali Han Tebrizî'nin bir yapımıdır. Çartar gibi perdeli bir sazdır. Acem Seyfi Ağa, Musahip Mir Mehmet Ağa, Rıza Çelebi,Hürrem Çelebi, Zeynizade Hüsnü, bu sazın üstadlarındandır.

ŞEŞHANE

Şeşhane, kelime olarak altı telli demektir. Bu da İran Türkleri'nden gelen bir çalgıdır. Rızaeddin Şirvani nin icad ettiği ileri sürülen bu çalgıdan başta Evliya Çelebi olmak üzere çeşitli kaynaklar söz eder. Evliya Çelebi Şeşhane için şöyle demiştir : "Bu dahi tel sazıdır. Ud gibi burgu yerleri eğridir. Kolu uddan uzunca bir sazdır. Gövdesine balık kursağı geçirilmiştir . Altı kıllı olduğundan şeşhane derler". Evliya Çelebi'nin ifadesine göre çalınması çok güç olan Şeşhane, bütün makamların icrasına müsait bir sazdır.

Görülüyor ki halk arasında yaygın bir çalgı değildir. Farmer'in kaynaklarına göre; "...İpekten on teli vardır. Sırtı 54 santim uzunluğunda ve karnı altıgendir. Mehmet Asafi'nin Upsala Üniversitesi kitaplığındaki el yazması "Dastân - ı Camâl ve Celâl'inde (1502) yedigen şekli görülüyor. Tek teli bulunan sazdan İbni Gaibî, Yek tar (yek : bir tar : tel) olarak söz açmıştır."22

BAZ

Güney Anadolu yörüklerinde görülen bir çalgı türüdür. Yalnızca Ali Rıza YALGIN'a göre baz bağlamalar beş veya yedi tellidir. Perdeleri onsekizden yirmidörde kadar çıkar. Karadüzen denen, ırızva adlı yörük sazlarının da büyüklerine Baz deniliyordu. Küçükleri ise Cura adını alıyorlardı. YALGIN'ın verdiği bilgiye göre baz adlı saz lar, sazların en büyüğüydü.

ÇÖĞÜR

Çökür de denen bu saz, sekiz telli bir tür büyük bağlamadır. XVII. yüzyıla kadar klasik musikimizde kullanıldığını, Sultan IV. Murat'ın fasıl heyetinde bulunduğunu tarihi belgelerden öğreniyoruz.

Batı Türklerinde "Çöğür" adlı saz, hem eski karak teri ve hem de yaygın oluşu bakımından ayrı bir önem taşır. Anadolu'da bu saz Çağur, Çöör, Çükür, Çugur... gibi söşleyişlerle de anılır. Azeri Türk kültür çevresindeki Çöğür, özellikle Dağıstan bölgesinde iki telli olarak yaygındır. samsun ve Vezirköprü'de de çöğür deyişi yaygındır.

(22) Farmer, H.G.; Turkish Ins.Of.Mus.İn.The Seventeenth Century Glasaov , 1937

Çagur, Güneydoğu Anadolu'da görülen en önemli ve eski karakterli bir saz türüdür. Türkiye dışındaki Türklerde - nefesli sazlar dışında - çöğür adlı saz bulunmadığına bakılırsa bunun üzerinde önemle durmak gerekir.

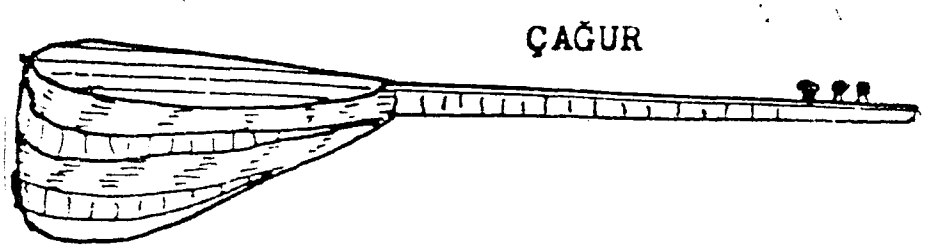

Resim 36. Çöğür

Çöğür, burada adını saygı ile andığımız Ali Rıza YALGIN'a göre tahtacıların çaldığı dokuz telli bir sazdır. Bazen altı tellidir. Perde sayısı ise onbeş idi. Burmalara geçtiği ilk perdeye başperde, 2. - 5. perdelere ortaperdeler, 6. perdeye sağır, 15. perdeye kadar zilperde, 9. ve 10. perdelere de yine sağır denmekteydi.

Çalınan havalar bu perdelere göre isimlendiriliyorlardı : İlk beş perdesiyle çalınan havalara kulak havaları, diğer perdelerle çalınan havalara ise yumuşak havalar deniyordu.

Bektaşi ayinleri içinde, çöğürün en önemli bir yeri olduğu anlaşılıyor. Davul gibi denmesinden de çöğürün oldukça büyük yapıda olduğu anlaşılmaktadır. Din ayinlerinde, Semai ve Nefeslerde genellikle dört çöğür çalınmaktaydı.

M.R.Gazimihal, çöğüre kopuzun devamıdır diyor.Rauf Yekta ise, armudî biçimli olduğunu ve uzun saplı olduğunu, ayrıca saz şairleri arasında da popüler olduğunu belirtiyor.

XVII. yüzyıl ortalarında İstanbul'da çöğür çalan 300 profesyonel sanatkâr vardı. Germiyanoğlu Yakup Bey tarafından icad edildiğini söyleyen Evliya Çelebi, çöğürün 5 kıllı, 26 perdeli, gövdesi büyük bir çalgı olduğunu da ekliyor.

ÇEŞTE

çağatay Türk kültür çevresinde çeşte, büyük sazlara verilen bir addır. Çeşde sazı Evliya çelebi'de görülür. Ona göre bu sazı icad eden, Selânikli Bengli-Şah'tır. Bu da çöğür gibi beş telli bir sazdır. Ancak karnı küçük, yuvarlak, kolu kısa ve perdeleri de sıktır. Çoğu zaman Balat çingeneleri boğazlarına çeşteyi kayışla asıp Eyüp'te, Kâğıthane'de ve seyir yerlerinde çalmışlardır.

Farmer'e göre Çeşte, Çaheşda adı ile iran ve Mezopotamya'da görülmüştür. Türk çeşdası bu olmalıdır. Türkler bu sazı XV. - XVI. yüzyıllarda tanıyorlardı ve kopuzun bir karşılığı olarak söylüyorlardı.

BUNKAR : (YUNKAR - YONKAR)

Evliya Çelebi bu sazın telleri ve biçimi hakkında fazla bir bilgi vermiyor. Akşemseddin - zade Haldullah Hamdi Çelebi'nin oğlu Şemsi Çelebi, Yeltem denen saz ile beraber bu sazı da icad etmiştir. Yonkar'ı çoğu zaman paşalar, ağalar da çalarmış.

Bunkar, bağlamaya benzeyen üç telli bir sazdır. Farmer de, "saz şairlerinin çaldığı bir sazdır" demekle yetinmiştir. Ahmet Vefik Paşa üç telli küçük bir saz olması gerektiğini söylemiştir.

Burhan - ı Katı adlı eserde Bunkar veya Yonkar sözü, üç telli bir Türk sazı olarak geçmektedir (Vullers, 1532).

YELTEME

Daha çok Batı Türklerinde ve Anadolu' da görülen bir sazdır. Yine Evliya Çelebi, bunun Şems Çelebi'nin bur ucadı olduğunu söylüyor. Çelebi'ye göre yelteme,tanbura cinsinde, bir turfa (değersiz) saz idi.Boyu kısa ve iki bam teli vardır. Çalanları Yaycı Kurt, Selanikli Ali Çento İbrahim, Hüseyin Şubaşı'dır.

Dede Korkut kitabı içinde de Yelteme adlı bir saz geçmektedir. Görülüyor ki bu sazın kökleri çok eski yüzyıllara aittir. Yelte sözünün manası pek anlaşılmıyor. XIV. yüzyıla ait eki Osmanlı kitaplarında, savaşa yelteye, hayırlara yelteye gibi sözlerle teşvik ve yön verme anlayışı Yelteme sözcüğünü karşılamaktadır.

Farmer, çift karınlı bir tanbur olduğunu, bu sazın Türkistan, İran ve Kafkasya'da halâ kullanıldığını, dört telli örneklerin İran Türklerinde yaygın olduğunu yazılarında belirtmektedir.

BARBET (BERBAT)

Sazın yapısı kaz göğsüne benzemektedir, bunun için Barbut adı verilmiştir. Kopuza benzeyen perdeli bir sazdır. Ülkemizde XVII. yüzyıla kadar kullanılmıştır.Bugünİran başta olmak üzere bir çok Doğu Ülkesinde bu saza benzer sazlar kullanılmaktadır. Eskiden daha çok İran ve Azersaycan'da tanınmaktaydı. Sasaniler devrinde Barbet kullanıldığı, yine yazılı kaynaklardan öğreniliyor. Telleri 12 - 14 adettir. Armudî bir biçimi vardır.

Bağdat Halifelerinin X. yüzyılın ikinci yarısından kalma ve biri Ankara Etnoğrafya Müzesi 'nde, diğeri Berlin'de saklı iki madalyonun tek yüzlerinde dört telli Barbat çalan birer kabartma görülür. İslâm dünyasından eldeki en eski somut resim bunlardır.

Resim 37. X.Yüzyıl Halife madalyonları

UFALAK

Ufalak kelimesi Türk diyaleklerindeki Ufarağın bir değişimidir. Evliya Çelebi'nin bu saz hakkındaki tarifi ise şöyledir : "Çalanı 100 kişidir. Mısır'da Mansur Reşidî'nin icad ettiği bu saz Arabistan ve Türkistan' da çok görülür. Ufalak, kemençe gibi üç telli küçük bir sazdır.

ŞARKÎ

Bir Türkmen sazıdır. Evliya Çelebi'nin bu saz hakkında verdiği bilgiye göre, şarki çalan 200 kişidir.Çartar'a benzeyen bir sazdır. Tellidir. daha çok Türkmenler tarafından çalınmıştır.

Farmer de şarkinin, çantara benzediğini söylemiştir. "Evliya'nın dediği gibi belki dört telli bir sazdır" demiştir.

Şarki'nin Mısır'daki Türkler dolayısıyla Mısır'da da çalındığı ve "Tanbur - i Şarkî" adıyla tanındığına bazı kaynaklarda rastlanmıştır.

GUMUZ

kafkasya kökenli bir Asya sazıdır. Dağıstan'ın kimi yerlerinde Gumuz, bazı yerlerinde Tamur dedikleri bir saz çeşididir. Dağıstan gumuzunun telleri, bağırsaktan kirişler olup, elle yani mızrapsız çalınmıştır. İki telli olan Gumuz, yaysız Asya kopuzunun en eski tipini yaşatmıştır. Çergen denen tef ile birlikte çalınır, çalan kişi çoğu zaman türkü de söylermiş.

En iyi gumuz, ıhlamurdan veya çamdan yapılmıştır. Altı perdesi de sabittir. Eşik ise kibrit çöpü kadar ince ve alçaktır.

BULGARİ

Bağlama türü bir sazdır. XV. ve XVI. yüzyıllarda Anadolu'da kullanılmıştır. Kopuz'un benzeridir. Ancak bu saz üç telli değil, dört tellidir. Birinci perdesine baş perde, diğer perdelerine de zil perde adı verilir.

Aşık Veysel'e göre Bulgari adlı saz iki telli de olabilirdi. Bulgari'yi Aşık Veysel'in tanıdığına bakılırsa Toroslardan Orta Anadolu yaylasına doğru yayılmıştır. Daha sonra Bulgaristan yoluyla Türklere geri dönmüş, Bulgari adını alarak sonra unutulmuştur.

6.2. YATIK ÇALGILAR

Bir ağaç ya da tekne üzerine teller takılıp, kucakta yatık olarak çalınan sazlara "Yatık Çalgılar veya Yatuganlar" denir.

İlkçağlarda Yatugan (şimdi Çetigen, Çadakan), Kin ve Kunghu adlı müzik aletleri bu gruba girerler. Türk kültür tarihi, her türlü belgeyi değerlendirecek bir sonuca varmak isteyen bir araştırma dalıdır. Biz de bu bilgiler doğrultusunda Yatık Çalgıları inceleyeceğiz.

ÇENG

Çeng, kucakta yatık olarak çalınmasa da, bu grupta yer alır. Türklerde ilk olarak MÖ. VI. yüzyılda kullanılmış, bugün terkedilmiş bir çalgıdır. Harp'ın ilkel şeklidir. Menşei çok eskidir. Sümerlerde 21 telli Zagzal Eski Mısırlılarda, Asurlularda, İbranilerde Zakkal, Çakkal; Babillilerde Zaggal, Eski Yunanlılarda, Romalılarda ve diğer antik kavimlerde çeşitli şekil ve büyüklükte, tek ve çift telli çengler görülür. Türk Musikisinde XVIII. yüzyıla kadar kullanılmıştır.

Çeng, yay şeklinde yani eğri biçimdedir. Parmakla ya da mızrapla çalınan çeng, XVI. yüzyılda İstanbul'da gözde bir çalgıydı. Daha ziyade Türk saraylarında çalınmaktaydı.

Seydî Ali Çelebi'nin 1504'te yazdığı "El Matla" (23)'nın "Der - Beyan - ı Talim - i Çeng" bahsinde, başlıca 9 tellinin şu seslere düzenlendiğini yazıyor : 1. tel muhayyer, 2. gerdaniye, 3. hisar, 4. hüseyni,5. pençgah, 6. çargah, 7. segah, 8. dügah, 9. rast. Arada başka

(23) Seydî, "El Matlâ" Topkapı Sarayı, III. Ahmet Kütüphanesi, 3. cilt, S. 459

tellerde olduğuna bazı belgelerde rastlanıyor. Nitekim eserine Seydî'den bir asır kadar önce yazmış olan Şükrullah, Musiki Risalesinde sazda 24 tel bulunduğunu bildiriyor.

Resim 38. İlhanlı minyatüründe Çeng, Ud ve Ney

XV. yüzyılda çeng, yüksek meclislerde çok tutulan bir sazdı. II. Murad'ın (1421 - 1451) , iki ayrı mısraında geçmektedir :

Sâkıy, getir getir yine dünkî şerabımı
Şöyle dile getir yine çeng - û rebabımı.

ve,

Çalınır çengler, ayaklar karsılır
Raks - urur rakkas, çardak sarsılır.

Çeng, bilindiği gibi Orta Doğu'daki İslâm devletlerinde çoğunlukla harp için söylenen deyimdir. İran tipindeki harplara "Ceng - i Acemi" ; Mısır tipindeki

harplara "Ceng - i Mısrî" adı veriliyordu. İslâm dünyasında İran harpları, çok daha yaygın olarak kullanılmaktaydı. Reşideddin'in eserlerindeki İlhanlı minyatürlerinde de bu harplara rastlanmaktadır.

NÜZHE

Safiyüddin Abdülmümin'in buluşu olduğu ileri sürülen nüzhe, dikdörtgen şeklindedir. Gögüs tahtasının üzerinde iki eşik vardır. Telleri üçerden 81 adettir. Nüzhe, parmaklarla yani tellere vurularak çalınır. Mızraplı bir saz olmadığı halde, çalınış şeklinden dolayı bu sınıfa alınmıştır. Nusha da denen bu çalgı, çok eski yüzyıllarda unutulmuştur.

MUGNİ

Yine Safiyüddün Abdülmümin'in buluşudur. Kanun ve Nüzhe gibi çalgılardan esinlenerek icat ettiği ileri sürülür. Mızrapla çalınan Mugninin 24 ya da 39 telli olduğu bilinmektedir. Bu saz da XVIII. yüzyıldan sonra kullanılmaz olmuştur.

6.3. YAYLI ÇALGILAR

GIÇEK

XVI. yüzyıl eski Anadolu kaynakları , Gıçek için şöyle bahsetmektedir : Iklık dedikleri çalgıdır ki kemençe gibidir. İkinci manası ile tanburdur.

Farmer'e göre bu çalgı XIV. yüzyılda görülmeye

başlandı. Türk müziği yazarlarından Ahmedoğlu ŞÜKRULLAH ise, XV. yüzyılda gıçek adlı kemençeyi "iglig" olarak adlandırmıştır.

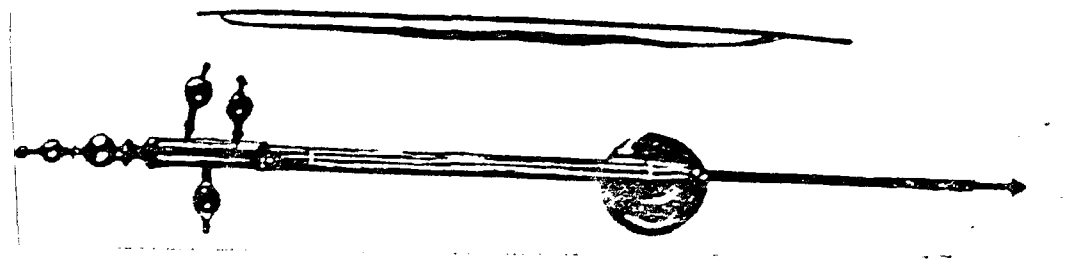

Resim 39. Özbek Gıçekleri.

Meragalı Abdülkadir'in de bahsettiği bu yaylı çalgı, tarihi kaynaklara göre XIV. yüzyılda kullanılmaya başlanmış, iki telli, içi oyuk tekneli, kemençeden daha büyük bir yaylı çalgıdır.

KIYAK

Kıyak sözünü Türkler eskiden yay anlamında kullanıyorlardı. Kıyak ve gıçek, kemençenin ilk şekilleri olarak söylenin iki deyimdir. Batı Sibirya'da bazı kesimlerde kızak dendiği de bilinir. Çalgı anlamında kıyak, Kırgız Türkçesinde görülür. Aslında daha önceleri yalnızca yaylı kopuz için kıyak denmekteydi. Ancak daha sonraları ağız armonikası için ağız kıyak; akordeon için de kağaz kıyak (kâğıt kıyak) adı verilmiştir. Bununla birlikte bunların tümüne birden kıyak da denir.

Kıl kıyak ise, Kırgız kemençesinin adıdır. Daha önceleri yalnızca kıyak deniyordu. Kıl kıyak, at kılından telleri olan kemençe deyişi, Kırgız Türklerinde çok yaygındır.

Kırgız Türklerinin kıyak adlı kemençeleri,

özellikle Kazak Türklerinde yaygındı. Bu çalgılar, Kazak kopuzuna benzer. Tek bir ağaç kütüğünden çıkartılmıştır. Yaygın olarak sert kayın ağacından yapılır. 65 santim uzunluğundadır. Üzerine deve derisi geçirilmiştir, iki kalın at kılı takılmıştır.

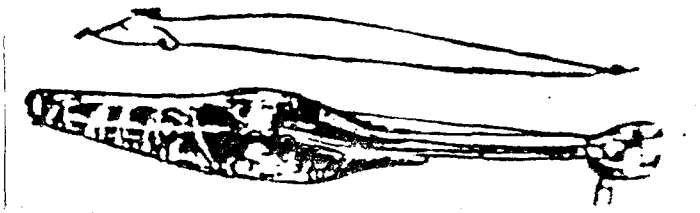

Resim 40. Kıyak

Kıyak, aynı zamanda bir solo aletidir. Manas destanı gibi büyük destanlar kıyakla çalınır, şarkı söyleyenlere de eşlik edilirdi. Kırgız Türklerine göre sosyal bir çalgıdır.

6.4. NEFESLİ ÇALGILAR

PİŞE

Adından ve özelliklerinden Ahmedoğlu ŞÜKRULLAH bahsetmektedir. Kamıştan yapılan bir nevi Ney'dir. Kamışın çok kurumamış olması ve ham kesilmemesi gerekir, pişenin iyi ses çıkarabilmesi için. Uzunluğu bir karış kadar olmalıdır. Yedi deliği vardır. Fakat bazı üstadlar dokuz delikli pişe de yapmıştır. Çığırtma boyundadır.Orta Asya'daki adı Pîlî'dir.

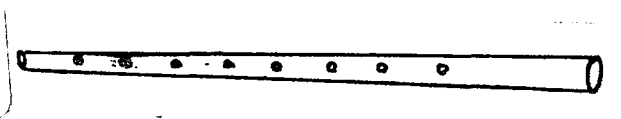

Resim 41. Pişe

SIBIZKA (SIBIZGI)

Nefesli bir çalgıdır. Dilsiz düdük sınıfındandır. Boyunun 52 santim olduğu, üç perde deliği ile bir de nefes deliği bulunduğu görülmektedir. Fazla gelişmemiş ilkel bir çalgıdır.

ÇAĞANA

Eski yüzyıllarda kullanılmış, Türk Musikisi nefesli çalgılarındandır. İstanbul'da çağana çalan 200 profesyonel vardı. İran'da da kullanılan bu sazın adı "çegâne" den gelir. Farsçada çegâne, edebi eserlerde "Çeng-ü Çegâne" olarak çok kullanılmıştır.

GİRİFT

Eski yüzyıllarda Türk Musikisinde kullanılan nefesli bir çalgıdır. Ney'e benzer, fakat daha küçüktür. Altı, bazen dört boğumludur. Yedisi aynı hizada, birisi biraz yan tarafta 8 deliği vardır. Perde sayısı sınırlı ve icrası güç bir saz olduğu için kullananı az olmuştur. Tarihi kaynaklarda en son kullanan sanatkârın, Giriftzen Asım Bey olduğu yazar.

Girift kelimesi anlam olarak sazın inlemesidir. Halk dilinde ise karışık, içinden çıkılması zor şeyler manasına gelir. Tahminlere göre bu saza bu ismin verilmesinin sebebi, diğer nefesli sazlara göre daha çapraşık ve girift olmasından ileri gelmiştir.

Yapı olarak Girift, Ney gibi içi boş bir kamıştır. Ağıza gelen tarafında Başparesi vardır. Delikleri Ney'-den bir fazla olup, yan taraftadır. Ses alanı bir buçuk

oktavdır. Şu halde çalınışındaki ve bilhassa bazı makamların layıkıyla icra edilmesindeki güçlük nedeniyle, ney e nazaran daha ilkel bir çalgıdır.

Resim 42. Giriftzen Asım Bey

BATTAL

XV. yüzyılda kullanılmış, eski kaynaklarda sadece adından sözedilen büyük boy ney türüdür. Düapenk,Serhenk gibi benzerleri olan Battal, bugün unutulan çalgılarımızdandır.

NEFÎR

Bu saz hakkında en eski ve en geniş bilgiyi Abdülkadir Meragi verir. Boru cinsi nefesli, eski bir sazdır. Çalanı 10 kişidir. Bunu İsfahan'da Hattat adlı bir kişi icat etmiştir.

Nefir, bir Mehter sazıdır. Zurna ailesinden olan bu saz boynuzdan yapılırdı. kamış sipsi ile çalınır, çalanlara de Nefîrî denirdi.

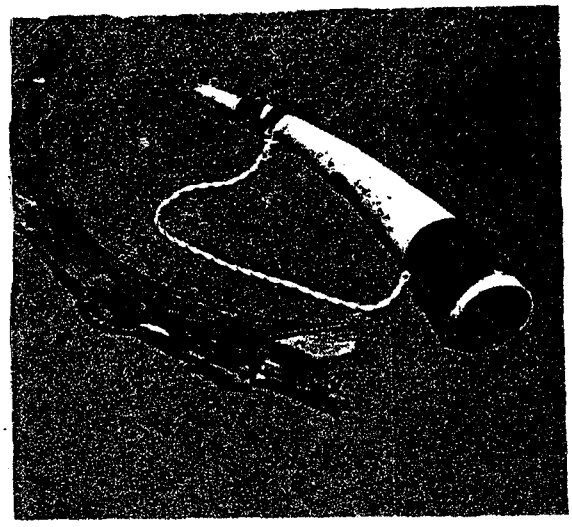

Resim 43. Nefir

6.4.1. AĞIZ ORGLARI

MUSİKÂR (MİSKAL)

Musikâr, Miskal gibi isimlerle de anılan bu saz hakkında XIV. yüzyılda Meragili Abdülkadir bilgi vermiştir. Levni'nin minyatürlerinde Musikâr'a rastlanır.

Resim 44. Ressam Levnî'nin ünlü SAZENDELER tablosunda Musikâr

Evliya Çelebi de bu sazdan bahsetmiştir.Musikârın

Fisagor'un halifesi Musa tarafından yapıldığını söylemiştir. Bu sazı çalanlar 51 kişiymiş. başlarında da tarihçi solakzade bulunuyormuş. Battal ve Girift olmak üzere iki türlü musikâr bulunduğunu da eklemektedir.

Musikâr, boyu ve kalınlıkları farklı, kamış düdüklerin küçükten büyüğe doğru sıralanmasından elde edilmiştir.

Batı'nın Pan - Flüt'ü, bu sazdan esinlenerek yapılmıştır. kamış borularının yerine madeni borular kullanılmıştır. Musikâr'ın benzerleri, Doğu Avrupa ülkelerinde özellikle Romanya'da kullanılmaktadır.

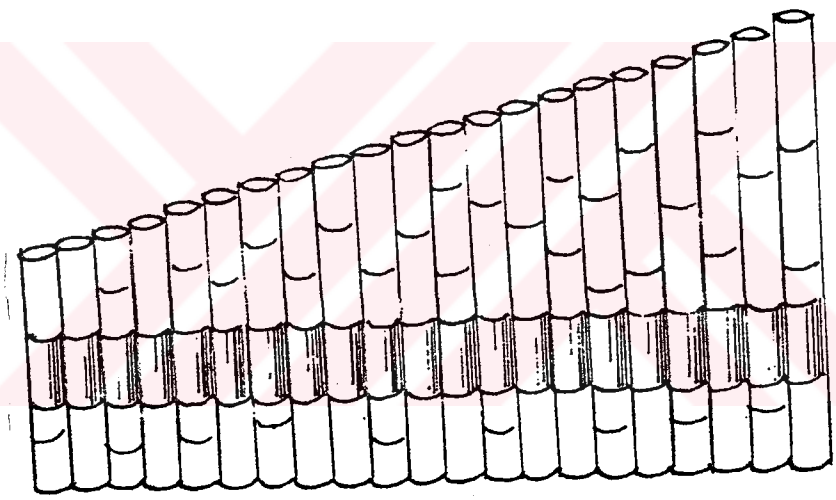

Resim 45. Musikâr

ERGANUN

Erganun (Argun) adına, Türk kültür çevrelerinde, XVI. yüzyıl Anadolu kaynaklarında rastlanmıştır. Farsça Erfanun sözü, "Koltuk Sipsisi" adıyla karşılanmaktadır. Sipsi sözü Türkçedir ve düdük demektir.

Antep'li Mütercim Asım Efendi şöyle yazmıştır : "Erganun, Eflatun'un keşfidir. Bur Hristiyan çalgısıdır.

İçi boş, ince kamış gibi ağaçları yanyana dizerler. Ardından körük gibi bir nesne çalarlar.

Bugün Argun adıyla Hatay ve çevresinde kullanılan bu çalgı, Kargı veya Kargın adıyla da bilinir. Argun adlı kamış düdüklerinin bir tanesinin üzeri delikli olup, diğerleri deliksizdir, dem tutmaya yarar.

Argun'un dem düdüğüne bazen uzunca bir kısım eklenir ki, bu tip çalgılara Arapça Argun Ebubekere denir. Argunların özel ağızlıkları vardır.

6.5. VURMALI ÇALGILAR

ÇENK

Zil kelimesinin anlamdaşı ve Türk vurmalı sazlarının en eskisidir. Çenk'i, telli bir saz olan, daha önce incelediğimiz Çenkle karıştırmamak gerekir. Günümüzde bu sazlar, isim benzerliğinden dolayı birbirine karıştırılmaktadır.

Çenk kelimesi, Arapça Al - sanc'dır. İki tabak gibi pirinçten dökmedir, çifttir. kaşgarlı Mahmud'un bahsettiği Çenk aynı çenktir (XIV. yüzyıl).

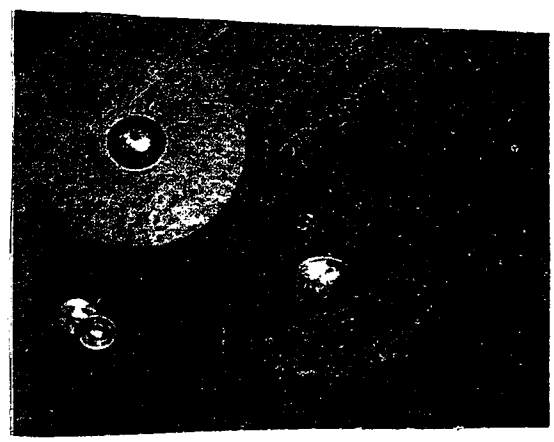

Resim 46. Çenk

ÇALPARA

Çalpara, Çârpâre, Şakşak gibi adlar alan bu çalgı, Farsça "dört parça" anlamına gelir. Uzun yıllar Türk Musikisinde bir usul vurma aleti olarak ve raks yapılırken ritm unsuru olarak kullanılmıştır. Divan edebiyatı şiirleri içinde Çalpara ile ilgili bir çok mısraya rastlanır. Araplar tarafından İspanya'ya götürülmüş ve Kastanyet,bu saz örnek alınarak yapılmıştır. Köçekçe ve Tavşanca takımlarında çok kullanıldığını Thomas Allom ile Feridol'ün gravürlerinde ve Levnî'nin minyatürlerinde görmek mümkündür.

Dört parça sert tahtadan yapılmıştır. İki parçası sir avucun, iki parçası da diğer avucun içine geçirilerek çalınır. 8 - 10 cm. boyunda, iki parçalı abanoz ağacından yapılır. Oyun havalarında, köçeklerde kullanılan Çalpara, iyi vurulabildiği taktirde mükemmel bir ses tınnetine ve kıvrıklığa sahiptir. Rakkas ve rakkase olmaksızın, sadece sazla icra edilen oyun havalarında hanendeler tarafından çalınmıştır. Ancak hanendeler, kastanyet tekniğini oyuncular gibi bilmedikleri için avuç arasında vuramamışlar, ucuna uzunca bir sar geçirilmek süretiyle, bu saplar dizlere vurularak kullanmışlardır. Bu şekilde saplı tek, çift veya iki çift çarpare, oyun havalarına katılmıştır. rakkasenin ziline karşılık, hanendenin zilli maşası da aynı amaçla yapılmıştır.

Resim 47. Elinde çalpara ile rakseden bir çengi.

ÇINGIRAK

XVI. yüzyılda Anadolu kaynaklarında ve yazma metinlerde Çıngırağa rastlanıyor. Küçük bir kanpana içinde yine zincirle iliştirilmiş madeni bir yuvarlağın elle sallandığı zaman birbirine vurarak ses veren bir alettir. "Çıngragu" adı ile bu metinlerde görülen ve "küçücek çandır" sözü ile anılan bu saz, bazı rakslarda kaşıklara eşlik etmiştir. Çok eski Anadolu davulunun kasnağına iç tarafından takıldıklarına, çengilerin ayak bileklerine bağlandığı halkalarla çıngıraklar dizildiğine, bugün halâ ayıcı çingenelerin deflerinde kasnak altına "zılgıt" dedikleri demirleri sıraladıklarına dair tarihimizde kayıtlar vardır.

ZİLLİ MAŞA

Büyükçe bir mangal maşası gibi iki ana koldan ibaret V şeklinde bir alettir. Maşanın her iki kolunun uç bölümleri ikiye ayrılmış ve bu çatallar birbirine ayrı

bir çubukla birleştirilmiştir. Her iki kolun iç yanına birer küçük zil bağlanmıştır. Zilli maşa demircilere özel olarak yaptırıldığı için bunu yapan ustalar itina ile yaparlardı.

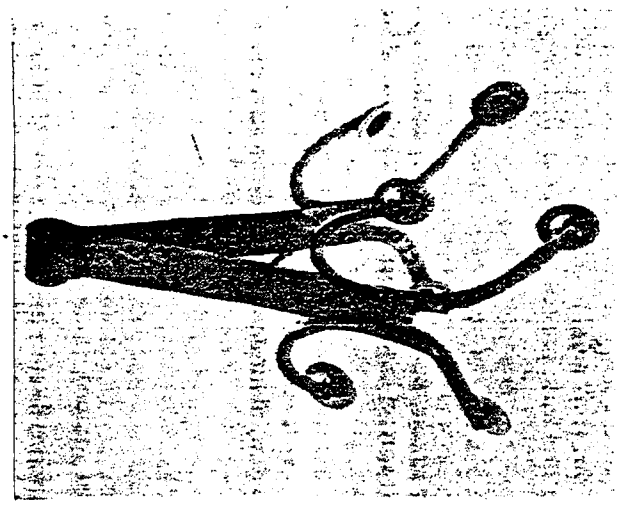

Resim 48. Zilli maşa

Zilli maşa, daha çok kadınlar tarafından düğünlerde, eğlencelerde çalınan bir çalgıydı. İyi ve usulüne göre çalınırsa neşeli, şakrak, oynak bir ritm duygusu verir. Sol elde tutularak çalınır.

SAZ - I KASÜT - I ÇİNİ

76 adet çini kâseden meydana gelmiştir. Abdülkadir Meragi tarafından bulunmuştur. Kâselere belirli ölçüde su konur ve mızrapla vurularak ses elde edilir.

SAZ - I ELVAH

Çelik (madeni) levhalardan meydana gelir. Abdülkadir Meragi'nin yaptığı elvâh, bu madeni plakalara vurularak çalınan, yegâh - tiz neva ses veren bir çeşit santurdur.

ÇEVGAN

Bugün mehter takımlarında görülen bir usûl vurma çalgısıdır. Etrafı zincir ve çıngırak, veya zillerle çevrili gümüşten yapılmış saplı bir çalgıdır. XIV. yüzyıldan sonra Avrupa Askeri Musikisine de geçmiştir.

Ortaçağda Munçuk, bunçuk, çağana diye bilinen bu alet Ruslara Bunçuk, Lehlere Ksiezyc Turecki, İsveçlilere Turkiskt Klockspel, Danimarkalılara Janischarspil, Almanlara Schellenbaum, Fransızlara Chapeau Chinosis, İngilizlere Jingling adlarıyla geçmiştir.

KÜVRÜK

Küvrük adı en eski Türkçe metin olarak Yenisey yazıtlarından birbirine geçer. Türk ve Moğolların güneye doğru istilalarında başka dillere de geçtiği için, kelime söyleniş farklılıklarına uğramıştır; meselâ Çağatay Türkçesindeki metinden "Gürke" okunmuştur.

Evliya Çelebi Seyahatname'nin I. cildinin çalgılar kısmında Küvrük adını anmıyor, fakat Kırım'da Tabl - hane[x] içinde görüyor ve adını veriyor.

Kaşgarlı Mahmut, türkistan Küvrük'ünü Arapça olarak "El - kûs ve l tabl ellezîyudrebü bihî" diye tarif ediyor. İbni Mühennê da kendi lügatında küvrük için "El-kûs" demiştir.

Küvrük Türkçe bir kelimedir. Küvürdetmek (gümbürdetmek) fiiline bağlıdır. Küv, küvü XIV. yüzyıl bir Anadolu yazmasında yüksek ses anlamında kullanılmıştır. Yine aynı yüzyılda Güvü ve güvültü "gürültü" karşılığıyla

(x) "Tabl - hane Ocağının adı, Mehterhanedir"

metinlerimize geçmiştir. Güvi ve güvü daha sonra XVI. yüzyılda da "uğultu" anlamında kullanılmıştır.

TÜMRÜK

Kaşgarlı Mahmud'un "Oğuzcalığı" olarak verdiği bu kelimenin karşılığı "el - deff - ü" dür. Tümrük defi, Tümrük davulu anlamında kullanılan bu kelime, yine eski yazmalarda "Dumru" olarak da geçmekteydi. XIV. ve XVIII. yüzyıllar arasında bu vurma sazın karşılığı, yirmi değişik şekilde karşımıza çıkar. Sonuçta tüm verilen adların "Def" çalgısı olduğu anlaşılmıştır.

NAKKARE

nakkare, Arapça kökenli bir sözcüktür. Halk dilinde "Çifte Nara" olarak da geçer. Mehter müziğinde kullanılan Kös'e benzer. Fakat daha küçüktür ve tiz akordludur. Bu sazı çalanlara "Nakkarezen" denmekteydi. Küçük bakır kâselere deri gerilerek yapılan bu çalgı , çalan atlı ise eyerin üzerinde, yaya ise bele bağlanarak ucu deri veya bez kaplı iki çubukla çalınırdı.

Resim 49. Nakkare

XV. - XVI. yüzyıllarda Müslüman süvari birliklerinin, özellikle Endülüs Emevîleri'nin kullandıkları Nakkare, oldukça revaçta olan bir ritm çalgısıydı.

KÖS

Kös, Farsça'daki "Kûs" kelimesinin halk dilindeki söylenişidir. Türk Musikisinde, özellikle Askeri Musikide, Mehterhane - i Hâkaanî'de kullanılmış tarihi çalgılarımızdandır. İran'dan Asya'ya yayılmış, Orta Asya kavimlerinde de kullanılmıştır.

Dibi çukur ve çoğu zaman üstü geniş, madeni bir kabın ağzına deve derisi geçirilerek yapılmıştır. At, deve, fil üstünde taşınan büyüklükte olanları vardı. Yalnızca hükümdar takımlarında bulunan Kös, Köszen (Kûsi)nin elinde bulunan eşit uzunlukta iki tokmakla çalınırdı.

Askeri Müze'de, Kanunî'nin 1566 Zigetvar Seferinde kullanılan bir fil kösü, 130 cm. çapında ve 127 cm. yüksekliğindedir.

Evliya Çelebi çalgılarla ilgili bir fıkrasında, "on iki kat mehterhane, seksen kös, yirmi beyaz deve" diyerek kösün tarihteki yerinden söz etmiştir. XVII.yüzyılda Odun Kapısı'ndaki kös fabrikasında, Evliya Çelebi ordu için yapılan 150 çift deve kösü, ayşrıca fil kösleri görmüştür. En küçükleri at ve katıra yüklenenlerdir. Daha büyükleri deve kösü ve en büyükleri de fil kösleri görmüştür. En küçükleri at ve katıra yüklenenlerdir. Daha büyükleri deve kösü ve en büyükleri de fil kösüdür.

Resim 50. Bindirilmiş mehter takımı.

Kösler, haşmetli görünüşleri, dağları inleten sesiyle Osmanlı Türk ordusunun maneviyatını yükselten bir aletti.

Resim 51. Surnâme - i Vehbi (III. Ahmet'in Şehzadelerinin sünnet düğünü şenlikleri, Okmeydanı, 1720).

S O N U Ç L A R

Altı ana bölümden oluşan XV. - XVI. yüzyıllarda kullanılan Türk Musikisi Çalgıları konulu çalışmada, çalgıların o yüzyıllardaki yapısı, özellikleri, çalgı adlarının nasıl ortaya çıktığı ve musikimize etkileri, arkeolojik belgeler de dikkate alınarak incelenmiştir.

Yapılan çalışma sonunda, birbirine çok benzeyen fakat, gerek estetik ve gerekse isim olarak farklı olduğu tesbit edilen bir çok çalgı Türk lehçelerinde değişik söylenişlerle adlandırılmış olduğu genel sonucu ortaya çıkmıştır. Bu çalgıların, eski yüzyıllardan itibaren geçirdiği evrimlerle şekil ve yapı olarak bir çok değişikliğe uğradığı da saptanmıştır.

En eski Türk çalgılarından biri olan Tanbur'un ilk zamanlar iki telli olarak kullanıldığı ve kaplumbağa kabuğu, kurutulmuş kabak ya da ağaç kütüğünden oyularak yapıldığı ortaya çıkmıştır. Oldukça şekil değiştiren tanbur teknesi, bugün dilimli olarak yapılmaktadır. Bu sazın zamanla şekil değiştirip gelişerek ve eski tanbur icrasında kullanılan akord sisteminin unutularak yeni bir icra tekniğine sahip olması da tanburun yeni bir kimliğe kavuşmasını sağlamıştır.

Türk yaylı çalgılarının atası sayılan Iklığ' ın "Ok" ve "Ik" gibi kelimelerden türediği ve kemençe yayı anlamına geldiği anlaşılmıştır. Dünyanın hemen her yerinde ıklığa az çok benzeyen yaylı çalgılar mevcuttur. Bu yaylı çalgıların tek bir merkezden yayıldığını söylemek

güçtür. Yalnızca Türk boyları arasında bile aynı tipteki çalgıların birbirinden ayrı bir çok ad taşıdığı görülmüştür. Örneğin gicek, gıcak, kıyak denilen çalgı ile ıklığ hemen hemen aynı çalgı olduğu halde, adları hiçbir fonetik ve etimolojik yakınlık göstermemektedir. Kemençe'nin de ıklığ ya da okça kopuz (yaylı kopuz) sözcüklerinin yerini aldığı sonucu ortaya çıkmıştır. Asya'da geniş bir coğrafyaya yayılmış olan çeşitli kemençelerin ortak özellikleri ise, hayvan tırnağı, kabak ya da oyulmuş ahşap tekne ile uzunca bir saptan oluşmalarıdır.

Eski yüzyıllarda kullanılan nefesli çalgılardan "Boru" (Burgu), burmak mastarından gelmiştir. Değişik değişik türk lehçelerinde başka söylenişleri de vardır. Daha sonraları Merâgalı Abdülkadir, eski musikimizin belgelerini toplanken bundan söz etmiş, Boru 'ya "Burgu", "Burguç" demiştir. Bir çok eski kaynakta da buna benzer isimlere rastlanmaktadır. Önceleri ağaç kabukları bükülerek yapılan bu borular, daha sonra metal levhalar bükülerek yapılmıştır.

Nây - i Türkî (Zurna), Şahnây, Kurna, Nefir gibi Farsça sözcükler eski çalgı adlarının yerini alarak musiki literatürümüze yerleşmişlerdir.

Eski yüzyıllarda kullanılmış ve hâlâ kullanılmakta olan vurmalı çalgılarımız, milletlerarası kullanılan Hornbostel - Sachs (1914) sınıflandırması içinde gözden geçirildi. Bu sınıflandırmada da vurmalı çalgılar bölümünden şu sonuçları elde ettik :

Kendisi - sesliler'in Vurmalılar alt sınıfında eski yüzyıllardan beri Gong ve Çan kullanılmış, Orta Çağda ise Kâse, Tâs ve Levha biçimli aletlerin bulunduğu

görülmüştür. Yeni çağda "Fincan Sâz", "Şişe" vb. vardır. Hepsi ezgiye ritm sağlar.

Ayrı bir alt sınıf olan Çertmeliler' de Türkler yalnız "Ağız - Çengi"ni kullanmışlardır. Geçen yüzyıllarda yaygın olan bu çalgı, ilk çağdan beri Çenk - Kopuz , Temir - Kopuz, Ağız Tanburası, Gupuz vb. adlarıyla biliniyordu. Bigün ise, yalnız Türkistan'da kullanılmaktadır.

Tasnifin ikinci kümesindeki Derisi - Sesliler yine ezgiye ritm katan yardımcı çalgılardır. Eski kaynaklardan Domuru, Def, Tümrü gibi çalgıların kullanıldığını görüyoruz. Daha sonraları da ortaya Mazhar, Daire, Bendir gibi çalgılar çıkmıştır.

Bir de Çanaklılar alt sınıfından çalgılar vardır ki, bunlar türklerde çok çeşitlidir. Yarımküre şeklinde bir gövdenin ağız kısmına deri gerilerek yapılır. En eskileri Köbrük (Küvrüg), Kengirek, Tavul ve Dümbelektir. Bu çalgıları Ortaçağdan beri çok çeşitli tip ve boyutlarda görüyoruz. Başlıcaları ise, Nakkare, Nağara, Kudüm, Kös ve Tavılbaz (Davulbaz)'dır. Son yüzyıllarda ise, bu dümbelek tipindeki çalgıların Çömlek dümbeleği, Cam dümbeleği, Yemen dümbeleği, Eyüp dümbeleği....gibi çeşitleri ortaya çıkmıştır.

Türklerin Avrupa milletleri arasında da tanınmış olan silindirliler alt sınıfındaki aletlerini şimdi yine Davul genel adı ile biliyoruz.

Ö N E R İ L E R

- Türk musikisi çalgıları tarihi, orijinal kaynaklara dayanılarak tekrar gözden geçirilmelidir. Mevcut doneleri değerlendirerek çalgılarımıza sahip çıkılmalıdır. Bu varlıklar, asırlara dayanan bir medeniyetin en çarpıcı göstergesi olup, bunların kaybı önlenmelidir

- Türk çalgıların geliştirilmesi için ne gibi uygulamaların gerektiğinin araştırılması gerekmektedir. Kanaatimizce bu, musiki eğitimi veren sanat kurumlarının üzerine düşmektedir. Ülke ve dünya çapında sazların tanınması, geliştirilmesi, icrası ve icracı yetiştirmesi için bir an'anevi Türk çalgıları EnstitüsÜ kurulmalıdır.

- Türk musikisi üzerinde müzikoloji çalışmaları yoğunlaştırılmalıdır. Sanat tarihi, genel tarih ve müzik tarihi uzmanlarından yararlanılmalıdır. Musikimizin modern ve çağdaş bir zihniyete kavuşması için geçmişin iyice tanınması da gerekmektedir.

- Türk Musikisi Konservatuarları, yurdumuzun mümkün olan her yerinde kurulmalıdır. Bu Konservatuarlar kurulabilirse, bunların dahilinde Türk Musikisi çalgıları yapım merkezleri ve EnstitÜleri de kurulabilir.

Eski kökenli Türk çalgılarının aslı korunarak yapılabilecek yeniliklerle, bu çalgıların musikimize tekrar kazandırılması musikimiz açısından çok önemlidir.

K A Y N A K L A R

AÇIN, C., İ.T.Ü. Devlet Konservatuarı Öğr.Gör., "Türk Sazları" konulu görüşme, Maçka, İstanbul, Kasım 1993.

ATAMAN, A.M., "Musiki Tarihi", Milli Eğitim Yayınları, M.E. Basımevi, Ankara, 1947.

ATAMAN, S.Y., "Anadolu Halk Sazları", Burhanettin Matbaası, İstanbul, 1938.

BELYAYEV, V.M., "Muzıkalnye Instrumente Uzbekistana", (Özbekistan Musiki Aletleri) Moskova, 1993.

BURHAN, "Burhan - Katı", Terc.ed. Mütercim Asım Efendi, İstanbul, 1835.

ÇELEBİ, E., "Seyehatname", I. Cilt.

FARMER, H.G., "Turkish Instruments of Music in the Seventeenth Century, as described in the Siyahat name of Ewliya Shelebi, Glasgow, 1937.

GAZİMİHAL, M.R., "Ülkelerde Kopuz ve Tezeneli Sazlarımız" Ankara Üniversitesi Basımevi,Ankara,1975

GAZİMİHAL, M.R., "Türk Nefesli Çalgıları", Ankara Üniversitesi Basımevi, Milli Folklor Araştırmaları Dairesi Yayınları, 13, Ankara, 1975.

GAZİMİHAL, M.R., "Türk Depki Çalgıları", Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1975.

İNAN, A., "Makaleler", Ankara, 1968.

"Musical Enstruments", Resim Araştırması 1921.

KAM, Ruşen F., "İzahlı Müzik Notları"

ÖGEL, B., "Türk Kültür Tarihine Giriş", 8. cilt.

ÖZALP, Dr.N., "Türk Musikisi Tarihi" - Derleme - I. cilt, Müzik Dairesi Başkanlığı Yayınları Ankara, 1986.

ÖZERGİN, M., "Türklerde Musiki Aletleri", Hilal Matbaacılık, 16 sayfa, Akbank.

ÖZERGİN, M., "Osmanlı Ülkelerinde Çalgılar", Türk Folklor Araştırmacıları, 1971.

ÖZGEN, İ., Y.Doç., İ.T.Ü. Devlet Konservatuarı Öğr.Gör.Üyesi, "Türk Musikisi Sazları" konulu görüşme,Maçka, İstanbul, Kasım 1993.

ÖZTUNA, Y., "Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi", Cilt I, Kültür Bakanlığı, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1990.

SANAL, H., İ.T.Ü.Devlet Konservatuarı Öğr.Gör., "Türk Musikisi Tarihinde Türk Sazları" konulu görüşme, Maçka, İstanbul, Şubat, 1994.

SERTKAYA, O., Prof.Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, "Türk Musikisinin Menşei" konulu görüşme, Beyazıt, İstanbul, Kasım, 1993.

SEYDİ, "El Matlâ", Topkapı Sarıyı III. Ahmet Kütüphanesi, 3. cilt.

SLOBIN, M., "Kirgiz Instrumental Music", New York, 1969.

VERTKOV, V., "Atlas Musıkalnıh Instrumentov, Naradov, Moskova, 1963.

YALGIN, A.R., "Cenupta Türkmen Çalgıları", Adana, 1940.

YEKTA, R., "Türk Musikisi", Pan Yayıncılık, İstanbul, 1986.

Ö Z G E Ç M İ Ş

Ezel ACAR, 05.12.1962 yılında Düzce'de doğdu. Düzce Cumhuriyet İlkokulu ve Üsküdar Lisesi öğrenimlerinden sonra 1982 yılında açılan bir sınavı kazanarak İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuarı Temel Bilimler BölümÜne girdi. Buradan 1987 yılında mezun olduktan sonra, aynı yıl açılan Milli Eğitim Bakanlığı Öğretmenlik Yeterlik sınavını kazanarak, M.E.B. Gaziantep Nizip Ortaokulu'nda Müzik Öğretmenliğine başladı. 1988'de Giresun Hamdi Bozbağ Anadolu Lisesi'nde açılan 51 no'lu Müzik Kursunu bitirerek birincilik belgesi aldı. 1989 yılında, Gaziantep Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuarında açılan bir sınavla Öğretim Görevliliği kadrosunu kazandı. 1992 - 1993 Öğretim Yılında İ.T.Ü. Sosyal Bilimler EnstitüsÜ GÜzel Sanatlar Anasanat Dalı'nda şimdi bitirmek Üzere olduğu Yüksek Lisans öğrenimine başladı.